

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

«Злочин дітовбивства в Російській імперії другої половини ХІХ ст. (за матеріалами Київської палати кримінального суду)»

Виконала: студентка 4-го року навчання

спеціальності: 032 - Історія та археологія

освітньої програми: «Історія»

Шмигельська Марія Євгенівна

Науковий керівник: Діса К. Л., PhD, к.і.н., доц.

Рецензент: Шандра В.С. проф., д.і.н.

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2025 р.

Київ-2025

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Шмигельська Марія Євгенівна, студентка 4 р.н. факультету гуманітарних наук, спеціальності 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: mariia.shmyhelska@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Злочин дітовбивства в Російській імперії другої половини ХІХ ст. (за матеріалами Київської палати кримінального суду)» відповідає вимогам академічної доброчесності та містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck;

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студентки:

АНОТАЦІЯ
кваліфікаційної роботи

Тема: «Злочин дітовбивства в Російській імперії другої половини ХІХ ст. (за матеріалами Київської палати кримінального суду)». Автор: студентка 4-го р.н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія».

Науковий керівник: Диса. К.Л. к.і.н., доц.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням дітовбивства як протизаконної дії в Російській імперії, відповідно до пореформеного судочинства. За допомогою мікроісторичних методів дослідження, буде проаналізовано випадки з життя 19 жінок із нижчих верств населення Київської губернії, які підозрювалися у дітовбивстві та мусили пройти через процедуру розслідування цього злочину. Робота має на миті виокремити, який саме акт позбавлення життя дитини іменували дітовбивством, яка категорія жінок мала більший шанс потрапити до подібної ситуації та які обставини найбільше впливали на остаточний вирок затриманої.

Окрім історіографії, джерельну базу роботи можна розділити на дві тематичні групи: теоретичне сприйняття дітовбивства та висвітлення його практичної дійсності. Першу групу джерел буде представлена працями правознавців імперії: Я.А. Кантаровича, М.М. Гернета, І.Я. Фойницького та М.С. Таганцева. Додатково, також буде залучено «Устав уголовного судопроизводства». Своєю чергою, приклади проведення розслідувань

злочину буде взято з матеріалів Київської палати кримінального суду за 1860-1870 рр., що наразі зберігаються у Центральному державному історичному архіві, м. Київ.

Таким чином, проаналізувавши кореляцію між поглядами на дітовбивство у юридичній теорії із практичною реалізацією як самого злочину, так і його розслідування, буде здійснено спробу сформулювати найбільш об'єктивне уявлення про дітовбивство на українських землях, у складі Російської імперії, позаминулого сторіччя.

Зміст

Вступ.....	6
Перший розділ: Феномен дітовбивства в кінці XVIII–у XIX ст. у сучасній історіографії	10
1.1 Історіографічні дискусії про ставлення до новонароджених	10
1.2. Представлення дітовбивства в історіографії	14
Другий розділ: Дітовбивство у системі судочинства Російської імперії	23
2.1.1 Дітовбивство як злочин	24
2.1.2 Мотиви дітовбивства	27
2.1.3 «Портрет» злочинниці	27
2.1.4 Покарання та методи боротьби.....	30
2.2 Конструювання моделі слідства	31
2.2.1 Ключові поняття.....	32
2.2.2 Судовий слідчий.....	33
2.2.3 Модель слідства.....	35
Третій розділ: Підозрювана у справі про дітовбивство	47
3.1 Період до вагітності	50
3.2 Інформація про вагітність та пологи.....	60
Четвертий розділ: Ключові категорії доказів та їх вплив на винесення вироку	67
4.1 Судово-медична експертиза.....	69
4.2 Свідки та фактори впливу на них	74
4.3 Світське покарання	79
4.4 Церковне покарання.....	84
Висновки	90
Список джерел та літератури	93

Вступ

Приголомшена програшом у Кримській війні, влада Російської імперії зрозуміла, що збереження старих укладів неможливе та, під тиском модернізаційних процесів у решті Європи, розпочала процес ґрунтовних змін в устрої держави. Попри важливість відміни кріпацтва при аналізі будь-якого аспекту соціальної історії імперії того часу, найбільш знаковою для цього дослідження є судова реформа 1864 р. Остання передбачала меншу залежність судочинства від інших галузей влади, суттєво спрощувала систему судочинства та, принаймні офіційно, робила переважну більшість підданих рівними перед законом. Проте, однією із найважливіших ідей було зменшення категоричності у процесі винесення вироку, тобто значне полегшення покарань за певні категорії правопорушень.

Злочином, на якому якнайкраще прослідковуються увага до нюансів нових підходів судочинства, стало дітовбивство. Важливо брати до уваги, що в цьому дослідженні йдеться лише про існування цього феномену у соціокультурному просторі українських губерній Російської імперії та не враховуються усі ті чисельні нюанси інфантициду як «соціобіологічної» практики. Цікавість саме цього злочину з-поміж інших, навіть, скоєних жінками, полягає у тому, що він є не просто порушення кримінального кодексу, а – палітрою девіацій в рамках дискусій про те, якою мала бути жінка. Умисне вбивство матір'ю власного новонародженого стало однією з найбільш гострих складників так званого «жіночого питання», що у XIX ст. було прийнято інтелектуалами імперії із Заходу.

З одного боку, дітовбивство заперечувало усі тогочасні уявлення про жіночу природу як дружини та матері, а також відступало від консервативних цінностей патріархальної родини. Водночас, з іншого боку, поліпшення системи слідства дозволило побачити його розповсюдженість теренами країни. Відповідно, вивчення злочину дітовбивства з погляду ставлення як судових чиновників зокрема, так і простого населення, загалом, допомагає

зрозуміти ширший контекст усвідомлення меж «нормальної» поведінки жінки, трактування материнства та цінність дитини у суспільстві. Попри помітну популярність усіх вищезгаданих тем серед західних дослідників, а також суттєві здобутки українських істориків раньомодерної доби, аналіз злочину дітовбивства в контексті усіх соціокультурних змін ХІХ ст. проводилися не так ґрунтовно, що й зумовлює *актуальність* роботи.

Об'єктом роботи є дітовбивство як злочин в Російській імперії у часи дії реформованого законодавства Олександра ІІ

Предметом роботи є практики слідчих дій та судочинства у справах про дітовбивство у другій половині ХІХ ст.

Мета роботи полягає у виокремленні розуміння чим було дітовбивство в правовій культурі та суспільних уявленнях Російської імперії тих часів та, на основі матеріалів слідства, проаналізувати відповідність теоретичних висновків із практичною дійсністю.

З мети роботи випливає низка *завдань*:

- 1) Виокремити основні моменти, на які при вивченні питання дітовбивства звертає увагу історіографія.
- 2) Окреслити найбільш узгоджене трактування того, що саме правова думка Російської імперії вважала дітовбивством, та які ознаки вважали притаманними потенційним дітовбивцям.
- 3) Спираючись на архівні матеріали Київської палати кримінального суду, сформувати найбільш розповсюджені сценарії розвитку подій на кожному етапі розслідування та зрозуміти, наскільки теоретичні уявлення інтелектуалів відповідали практичній дійсності
- 4) Визначити чинники, які впливали на фінальний вирок звинуваченої.

Першим компонентом *методології* дослідження є мікроісторичний аналіз джерел. За допомоги останнього, було детально проаналізовано кожен документ із взятих до уваги судових справ, аби реконструювати ключові етапи слідчих дій та виявити найбільш розповсюджені сценарії

контекстів дітовбивства. Водночас, використання кількісного аналізу дало змогу систематизувати матеріали та виокремити головні характеристик та обставин. Своєю чергою, при використанні критичного та порівняльного аналізу було виявлено ті мовні та фактажні патерни, які найчастіше формулювали виклад розслідування, а отже могли відображати суспільні уявлення про жіночу провину та межі дозволеного. Іншими словами, репрезентували систему моральних координат у питаннях: жіночої злочинності, дитинства та материнства.

Оснoву *джерельної бази* роботи становлять праці відомі російсько-імперських кримінологів зламу XIX-XX ст., а саме: «Женщина-преступница» (1893) І.Я. Фойницького, «Женщина в праве» (1895) Я.А. Кантаровича, «Дѣтоубійство. Соціологическое и сравнительно-юридическое изслѣдованіе» (1911) М.М. Гернета. Крім того, у роботі використано «Курсь уголовного судопроизводства», «Уставь уголовного судопроизводства» та «Учебникъ судебной медицины» Едуарда Гофмана, а також 19 справ з матеріалів Київської палати кримінального суду, складені на зламі 1860-1870-х років, які зберігаються у 485 фондi ЦДІАК.

Своєю чергою *історіографічне підґрунтя* складають праці українських дослідників: Ігнатенко І., Маслійчук В., Сердюк І., Кись О., Масрчик М. А також низка зарубіжних фахівців: Барбара Енхель, Роуз Глікман, Елайза Бейкер, Маргарет Ернот, Лінді Поллок, Луїса Заднер, Вісліч Т., Пушкарьова Н., Миронов Б., Ципін В. (Докладний аналіз цих праць наведено в Розділі 1).

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Київської губернії Російської імперії.

Беручи до уваги, що ключовим джерелом дослідження є архівні матеріали Київської палати кримінального суду, *хронологічні рамки* встановлювалися, відповідно до змін у тогочасному судочинстві. Нижньою межею, є 1864 рік, тобто рік офіційного впровадження судової реформи Олександра II, коли ж верхньою – 1872 рік, коли ця реформа у повній мірі

почала функціонувати на теренах Київської губернії і в розгляді випадків дітовбивства почали приймати, обов'язкові в таких справах, присяжні. Проте, з погляду на формування ставлення до дітовбивства як соціального феномена, для кращого розуміння контексту також згадуватимуться окремі процеси другої половини ХІХ ст.

Структура роботи зумовлена її митою та складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять 16 підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

Перший розділ

Феномен дітовбивства в кінці XVIII–у XIX ст. у сучасній історіографії

Аби краще розуміти наскільки критичним могло бути сприйняття дітовбивства у XIX ст., варто коротко звернути увагу на ключові особливості ставлення до дитини та дитячої смерті у той час.

1.1 Історіографічні дискусії про ставлення до новонароджених

Спираючись на етнографічні матеріали, українська дослідниця Оксана Кісь прослідковує певну амбівалентність у стосунках між батьками та дітьми, загалом, та матір'ю і малюком, зокрема¹. З одного боку, дослідниця підкреслює, що піклування про дитину в основному було жіночим обов'язком. А під час перебування при надії, ця відповідальність була ледь не абсолютною. Від жінки вимагалось дотримання усіх раціональних (зменшення фізичного навантаження та піклування про власне здоров'я) та ірраціональних (прикмети та забобони) правил поведінки для вагітних. Проте, народивши, вона мусила повертатися до минулого ритму життя, тобто до повноцінного виконання своїх обов'язків у сімейному господарстві. Відповідно, матір не мала змоги присвятити увесь час лише доглядові за новонародженим. Якщо була можливість, малюка лишалина старших дітей, віком 4-5 років, або ж взяли із собою на місце роботи, наприклад, у поле чи просто закрити самого у хаті.

Пояснити таке недбале ставлення можна низкою різноманітних чинників. Наприклад, український дослідник Ігор Сердюк наводив пояснення французького історика сім'ї Філіпа Ар'єса, що коли дитина старшого віку сприймалася як «маленький дорослий», то немовля було «незрозумілою маленькою штучкою»². Вивчаючи те ж питання, британська історикня Лінді

¹ Кісь, Оксана. Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. / О. Кісь; Інститут народознавства НАН України. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012, с. 171-172.

² Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018., С. 261

Поллок, теж пропонувала ідею про довготривалий процес еволюції батьківства та усвідомлення батьками їх обов'язків перед дитиною³. Іншими словами, однією з причин недостатньої опіки над нащадками могло бути саме відсутність повноцінного усвідомлення, що саме потрібно найменшим.

Якою б не була причина, результат був один – нестача догляду приводила до масової дитячої смертності. Своєю чергою, існувала й інша характеристика, яка ще більше поглиблювала неоднозначність цього питання – новонароджений, інколи, був тягарем. Як зазначає Кісь, при наявності міцного здоров'я матері, нові діти могли з'являтися раз на рік, що в умовах постійної нестачі ресурсів, робило їх далеко не бажаними. Саме тому, смерть таких дітей не просто могла трактуватися як «не-горе», а й очікуваним станом речей⁴.

Таким чином Оксана Кісь виводить вищезгадану амбівалентність, де з одного боку, матір мала певну емоційну прив'язаність до дитини, а отже горювала за померлим малятом, коли з іншого – звільнялася від обтяжливого елемента. Особливо, подібне помітно при народженні хворих дітей, які вимагали б приділяти собі ще більше часу та сил⁵. Крім того, ще раз звернувшись до слів Ар'еса, варто пам'ятати, що про смерть малолітніх дітей досить часто просто забували, бо зі своїм оточенням вони побули недовго, а отже останнє до малюка просто не звикло⁶.

Схожу неоднозначність у ході своїх досліджень підкреслював й Ігор Сердюк. Так, аналізуючи особисті записи Миколи Ханенка, автор відзначає, що смерть сина Петруся у тексті згадана мимобіжно, серед інших подій того дня, і з помітною беземоційністю⁷. Своєю чергою, звертаючись до творчості барокового письменника Климентія Зиновієва, історик знаходить натяки на те,

³ Pollock L. *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 154

⁴ Кісь О. (2012), с. 174-176

⁵ Там само, с. 170-174

⁶ Там само

⁷ Сердюк І. (2018), с. 259

що, як мінімум серед матерів, було нормально плекати чуттєву прив'язаність до своїх померлих чад. Автор ґрунтує даний висновок на тому, що сам Зиновійв не рекомендує аж занадто багато страждати за померлими малолітніми дітьми, адже це не завдало ніяких збитків, а інші діти у майбутньому ще народяться⁸.

Дуже схожою, за видом джерельних матеріалів була праця вже згаданої британської історикині Лінди Поллок. Спираючись на низку особистих щоденників різних епох, дослідниця конструює ставлення до дітей на зламі XVIII-XIX ст. Поллок зазначає, що рівень емоційної прив'язаності батьків того періоду досі залишається об'єктом чисельних дискусій серед фахівців різних дотичних галузей, тому вона також зупиняється на ймовірності паралельного існування протилежних почуттів⁹. З одного боку, дослідниця звертається до ідеї, що висока дитяча смертність змушувала сприймати втрату новонародженого як частину буденності. Коли, з іншого, наводиться низка прикладів, де батьки викликали до хворих малолітніх дітей лікаря. Останнє було недешевим задоволенням, що демонструє зацікавленість зберегти життя нащадка. Авторка припускає, що батьки дуже боялися хвороб, бо розуміли як легко ті призводять до смерті¹⁰. Крім того, дослідниця пропонує ідею, що в XIX ст. не відбулося якогось зсуву у ставленні до дітей та їх смертності, скоріше бачимо результат, вже згаданої вище, еволюції усвідомлення батьківства¹¹.

Парадоксальне ставлення до смертності наймолодших, коли показове нехтування насправді було виявом страху за життя немовляти і намаганням таким чином відкликати сумний кінець, прослідковував й дослідник соціальної історії Російської імперії Борис Миронов. Історик теж наголошує на факторі високої дитячої смертності як ключового у формування її толерування. Автор зазначає, що в середньому лише половина народжених

⁸ Там само: с. 261

⁹ Pollock L. (1983), p.141

¹⁰ Там само: p.147

¹¹ Там само: p.154

малюків доживала до 6 років. Миронов припускає, що через загальну високу дитячу загибель, ставлення людей до смерті нащадків було ледь не байдужим. Історик звертається до фольклору, представленого переважно колисковими, і знаходить там два типи взаємо протилежних текстів: де перші бажають маляті здоров'я, а інші смерті. Миронов передбачає тут поєднання практичних обставин і сакральних ідеалів. З одного боку, вже згадана вище, нестача ресурсів. Наприклад, у часи голоду, матір раділа смерті дитини, а й інколи могла і зчинити її, аби дитина «відмучилася». Коли ж християнське віровчення забезпечувало безгрішному малюкові мирне життя в Раю. Сама за останньої причини, впевненості у подальшому щасливому потойбічному житті, на думку Миронова, дозволяла матерям легше перенести, чи допустити, смерть дитини¹².

Значною була роль християнського світосприйняття. Називаючи її одним із ключових факторів у формуванні ставленні до смерті найменших, Ігор Сердюк зазначає, що, за тодішнім уявленням земне життя було лише підготовкою до життя небесного. Саме тому, більше хвилювань викликало, коли дитина помирала нехрещеною, адже це позбавляло її можливості потрапити до Раю. Дослідник звертає особливу увагу, що певна дуальність як поєднання фізичної реальності та різноманітних ірраціональних виявів супроводжувало усе життя тогочасних людей. Наприклад, нехрещених дітей могли уявляти у вигляді русалок, що просять собі хрещення на Трійцю, чи потерчат. Іншими словами, якогось із чисельних варіацій істот, які не знайшли спокою у загробному світі, а тому знаходяться у постійному зв'язку зі світом живих, прохаючи про допомогу. Коли ж люди намагалися допомогти таким істотам ритуалом «народного хрещення» та іншими обрядами. Спираючись на згадки подібних створінь в українській літературі, Сердюк робить висновок, що такі души в будь-якому випадку чекала не радісна доля¹³.

¹²Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Изд. 3-е испр. В 2-х тт. — СПб.: Изд. Дмитрий Буланин, 2003. Т. 2, с. 205

¹³ Сердюк І. (2018). с 261-262

Своєю чергою, практична дія релігійного світосприйняття була менш однозначною. Адже, з одного боку, хворобливих дітей спішили якомога швидше охрестити, коли з іншого, існували чисельні випадки дітовбивств нехрещених малюків¹⁴. Загалом, Ігор Сердюк робить висновок, що не можна зазначати про абсолютно байдуже ставлення до смерті новонароджених та малолітніх дітей. Певна любов до них була, просто вона була іншою. Так, батьки розуміли можливі причини смертей своїх чад, а тому використовували різноманітні раціональні та ірраціональні методи захисту від неї. Коли ж фізично дитину врятувати не виходило, тоді зверталися до чисельних способів допомогти їй легше потрапити на той світ та віднайти у ньому спокій¹⁵. При цьому, ставлення «Бог дав, Бог узяв» історик радить трактувати як колективне сприйняття. Своєю чергою, на особистісному рівні, тобто в кожному конкретному випадку, втрата намовляти будь-якого віку могла стати трагедією¹⁶. До релігійного аспекту також зверталася й Лінда Поллок. Дослідниця підкреслила наявність своєрідного конфлікту між почуттями батьківської любові до дитини та уявленням, що дитина надана своїй родині тимчасово і Бог може забрати її в будь-який момент¹⁷.

1.2. Представлення дітовбивства в історіографії

Бажаними були вищезгадані діти, чи не бажаними, а в більшій мірі мова йшла про закономірно народжених малюків. Проте, коли остання характеристика була відсутня до вже згаданих практичних незручностей, що їх приносила дитина, додавалась ще одна – засудження оточення. Британська дослідниця Маргарет Артон зазначає, що вбивство новонародженого можна назвати своєрідною формою абортів, при цьому позбавлення життя уже названої дитини Артон вважає нетиповою практикою. Авторка пояснює це тим, якщо при вбивстві дитини, котра тільки що з'явилася на світ, було лише методом

¹⁴ Сердюк І. (2018). с 264

¹⁵ Там само: с. 267

¹⁶ Там само: с. 269

¹⁷ Pollock L. (1983), p. 147

приховати саме її існування, то коли дитина вже пожила певний, хоч і короткий, проміжок часу, то встигла побудувати свої власні стосунки із оточенням. Тобто, за словами авторки, ключовим тут стає питання «чи мала дитина своє власне життя»¹⁸. Відповідно, для Маргарет Артон домінуючими були переважно практичні причини. Наприклад, навіть, просто бажаючи малюкові смерті, хотіли приховати сам факт вагітності від спільноти. Дослідниця зазначає, що, за словами свідків слідства, героїня її дослідження Ханна Сандлес говорили про те, що хоче аби її дитина не пережила пологів і Бог забрав її¹⁹. Схожої думки, щодо непопулярності умисного вбивства старших дітей, притримується й антропологиня Сюзен Скрімшоу²⁰. В українському контексті дане питання окреслював історик Володимир Маслійчук. Дослідник наголошував, що саме приховати блуд, який призвів до небажаної вагітності, було однією з ключових цілей жінки²¹. Ідентичної до вищезгаданих думки притримується й Люція Зеднер, котра називала інфантицид «прихованням факту народження дитини»²².

Крім того, Скрімшоу припускає, що формування емоційного зв'язку між матір'ю та малюком формується не відразу. А отже інфантицид найчастіше зчиняли на тому етапі, де цей єднання ще не до кінця утворилося²³. Дослідниця також пропонує поняття, яка іменує «періодом очікування», тобто час, коли новонародженого ще не було прийнято його спільнотою. На думку Скрімшоу позбавлення життя дитини на цьому етапі могло більше толеруватися²⁴. Антропологиня пропонує й інші опції, які полегшували сприйняття дітовбивства на рівні родини та спільноти. По-перше, ідеї більшої гріховності,

¹⁸ Jackson M. (Ed.). *Infanticide: Historical Perspectives on Child Murder and Concealment, 1550-2000*. Illustrated ed., reprint. Farnham: Ashgate, 2002., p. 149

¹⁹ Там само: p. 153

²⁰ Hausfater G., Hrdy S. B. (Eds.). *Infanticide: Comparative and Evolutionary Perspectives*. New York: Aldine, 1984. P. 461-462

²¹ Маслійчук В. *Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.* — Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. С. 11-12

²² Zedner, Lucia «Women, Crime, and Penal Responses: A Historical Account». *The University of Chicago Press Vol. 14* (1991), p. 319

²³ Hausfater G., Hrdy S. B. (Eds.), 1984.p. 461-462

²⁴ Там само

а головне – небезпечності та, ймовірної, неефективності переривання вагітності. Коли ж друга необхідність полягала у більш якісному вкладанні обмежених ресурсів родини у нащадків. Тобто, пріоритетним було стабільне і повноцінне забезпечення малої кількості дітей²⁵. Таким чином батьки могли обрати найбільш здорових та корисних для сім'ї нащадків.

Звертаючись до антропологічної точки зору на питання інфантициду, дослідники Ірина та Дмитро Міхель теж підкреслювали його функцію як регулятора народжуваності у різноманітних народів світу. При цьому, автори згадували про науковий дискурс ХІХ ст., де дітовбивство вважалося виключно «практикою дикунів» та сприймалося, як і більшість аспектів чужоземних культур як «інше», тобто не притаманне для власної спільноти²⁶.

Своєю чергою, за словами Міхель, історичний погляд на дітовбивство дуже подібний до антропологічного, але має справу із матеріалами писемних культур та вивчає не лише саме акт вбивства, а й комплекс обставин, за яких соціальна практика перетворюється на девіацію та починає зазнавати суспільного осуду²⁷. Із посиланням на інтелектуальний наробок Мішеля Фуко, дослідники зазначають, що внесення інфантициду до категорії ненормального відбувається через процес розвитку державних інститутів та суспільства, загалом. В результаті керівництво країни переймає на себе право захищати життя. Таким чином, дітовбивство переходить з категорії «соціальних невидимок» до об'єктів публічних дебатів між фахівцями²⁸. Іншими словами, у батьків починають забирати право повномірної влади над дітьми²⁹

Крім того, Борис Миронов додає, що страх перед гріхом міг зупинити жінку і вона лишала незаконнонародженого малюка, але якість життя такої

²⁵ Nausfater G., Hrdy S. B. (Eds.), p. 461-462

²⁶ Бытовое насилие в истории российской повседневности (ХІ-ХХІ вв.) : коллективная монография / [И. С. Кон, И. В. и Д. В. Михель, М. Г. Муравьева, Н. Л. Пушкарёва, В. Шаповалова); общ. ред. и сост. М. Г. Муравьевой, Н. Л. Пушкарёвой. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. С. 113

²⁷ Там само: с. 113

²⁸ Там само: с. 114

²⁹ Там само: с. 119

дитини була ще гірша від тієї, що вже була оглянута вище. Історик зазначає, що за такими малятами могли умисно доглядати ще гірше, аби призвести до «натуральної» загибелі. За даними запропонованими автором, смертність позашлюбних дітей в імперії була у 2.7 разів вищою, ніж законних³⁰. Миронов іменує такі випадки доведення дитини до загибелі «прихованим дітовбивством» та наголошує, що ключовим у подібних історіях є саме мотив, а не метод виконання. Іншими словами, аби назвати акт вбивства дитини злочином необхідна наявність злого задуму. При цьому, вчений розглядає також і приховані мотиви, наприклад, фаталізм чи вже згадане «бажання добра», яке дитина здобуде на тому світі³¹.

Говорячи більш принадно про ймовірні причини дітовбивства, Борис Миронов звертається до матеріалів зібраних у рамках ініціативи Вільного економічного товариства у 1833 р. Завданням від товариства було виокремити ключові причини дітовбивства. Дослідник не зазначає, чи вплинула галузь діяльності товариства на висвітлення ними проблеми, але основними провокаторами злочину були названі: бідність, низька культура, відсутність правильного медичного обслуговування та недостатньо якісний догляд за дітьми³².

Оксана Кісь в одних з ключових причин інфантициду вважає складність материнства, загалом. Останнє також накладалося на постійну нестачу ресурсів. Іншими словами, при майже відсутності дієвої контрацепції, жінка могла народжувати кожен рік, а матеріальні можливості родини не дозволяли утримувати так багато малечі. Відповідно, аборт та дітовбивство були результатами цієї злиденності³³.

Саме економічні причини виводила на передній план й американська дослідниця Аерон Гант. При чому фокус її думки спрямовано не на більш популярні серед науковців ідею, що матері це жертви матеріальної скрути, а

³⁰ Миронов Б. Т. 2 (2003), с. 206

³¹ Там само: с. 204

³² Там само: с. 203

³³ Кісь О. (2012), с. 174

навпаки – описує ті випадки, де жінки заробляли на різноманітних форматах позбавлення життя дитини. Проте, у випадку досліджень Гант, переважна більшість прикладів розповідає про ті ситуації, де виконавцем була не біологічна матір дитини. Остання ж виступала у ролі замовника. Авторкою переглядаються такі «феномени», як афери із страховими компаніями та «дитячі ферми». Останні були закладами, де за фіксовану плату, можна було залишити дитину, ніби, на догляд, але насправді, нехтуючи годуванням, дитини позбувалися. Проте, коли у Великій Британії подібні заклади з 1872 р., принаймні офіційно, були поставлені на державний контроль³⁴, то в Російській імперії це більш ймовірно було приватною справою. Загалом, Гант висвітлює значно ширше сприйняття дітовбивства та пропонує трактувати його як маркер суттєвих змін у дихотомії приватного та публічного просторів, що, на думку дослідниці, відбувалася у ХІХ ст.³⁵ Схожі погляди були й Маргарет Артон, але крім обмеження економічного, вона також наголошувала на утисках соціального простору для жінок із незаконнонародженими дітьми, зумовлених моральними нормами епохи³⁶.

Ірина та Дмитро Міхель пропонують три точки зору на дослідження інфантициду: як кримінального злочину, соціального явища та наукового факту. Відповідно до специфіки цього дослідження, звернемо увагу на перші дві концепції. У першому випадку, на думку істориків, репрезентація дітозгубництва серед загальної маси населення, відбувається, згідно з відповідним трактуванням цього явища у законодавстві. Як для Російської імперії, так і для низки країн західної Європи, чії судочинні та законодавчі зміни імперія наслідувала, дітовбивством називається вбивство матір'ю новонародженої дитини. Автори додають, що фокус трактування припадає

³⁴ Hunt, Aeron. "Calculations and Concealments: Infanticide in Mid-Nineteenth Century Britain." *Victorian Literature and Culture* 34, no. 1 (2006), p. 77

³⁵ Там само: p. 90

³⁶ Jackson M. (Ed.). 2002., p. 153

першочергово на факт позбавлення життя людини³⁷. Своєю чергою, друга інтерпретація, за основний об'єкт аналізу має матір, бо вбивство власної дитини трактується як відхилення від соціальної норми. Особливо увагу на цьому етапі Міхель звертають на роль медичної та медико-психологічної експертизи³⁸.

На ментальний аспект звертала увагу британська історикиня Хіларі Марленд, а саме на припущення під час розслідування певних психологічних відхилень у підозрюваної. Так, дослідниця підкреслює наскільки легко будь-який тип психічної нестабільності використовувався для виправдання «неприродної» поведінки жінки, яка проявила агресію у відношенні до своєї дитини. Як показує авторка, на думку тогочасних фахівців, короткострокове післяпологове навіженство вважалось майже нормою. Марленд зазначає, що в більшості випадків, засуджених із такими нетривкими маніями просто визнавали не винними, бо злочин вони коїли несвідомо, а не момент суду лікування вже не потребували. Авторка додає, що таким жінкам лише радили присвячувати себе праці, одужувати та швидше повторно народити³⁹. Схоже згадує й Люсія Зендер, зазначаючи про існування впевненості у зацікавлених у жіночій злочинності інтелектуалів, що жінками керує «ірраціональний імпульс»⁴⁰.

Із статистичними вимірами дітовбивства теж немає сталої думки. Наприклад, Марленд виокремлює 1860-ті для Англії як «пік інфантициду»⁴¹, як і американський історик Стівен Франк, котрий підкреслює стрибки дітозгубництва для Російської імперії у близький період — 1860-1870-х⁴². Своєю чергою, Борис Миронов, присвячуючи велику долю уваги

³⁷ Бытовое насилие в истории российской повседневности, (ред.) Муравьевой М.Г.,Пушкаревой Н.Л (2012)..: С. 109

³⁸ Там само: с. 107-108

³⁹ Jackson M. (Ed.). 2002., p. 191

⁴⁰ Zedner, L.1991,p. 319

⁴¹ Jackson M. (Ed.). 2002., p. 168

⁴² Arnot, M. L., & Osborne, C. (Eds.) (1999). *Gender and Crime in Modern Europe*. (Women's and Gender History). UCL Press. p. 102

статистичному виміру дітовбивства XIX ст., навпаки показує спад загальних показників. За його підрахунками, починаючи із другої третини століття, тобто з 1835 по 1846, до Сибіру за дітовбивство потрапили 697 жінки, коли ж до кінця століття, а саме у період з 1899 по 1906 рр., – 194. Автор не надає оцінки здобутим даним, але визнає, що вони далекі від чинних, адже про більшість дітовбивств до поліції не повідомлялося⁴³. Намагаючись зрозуміти масовість дітовбивства в імперії, Миронов схиляється до думки, що практика була скоріше виключенням, ніж розповсюдженим побутовим явищем⁴⁴.

Якщо додатково охарактеризувати основні категорії жінок, що мали більший потенціал бути звинуваченою у дітовбивстві. Стівен Франк звертає увагу на таке поняття як «культурне конструювання злочину», тобто систему упереджень та намагання визнати «притаманність» окремих типів протиправних дій певним соціальним групам. Франк зазначає, що при формуванні імперських статистик могли «знаходитися» докази таким упередженням, аби їх підтримувати. Проте, характерно для жінок в цьому моменті, те, що за основу брався не соціальний чи економічний, а саме гендерний орієнтир⁴⁵. Артон називає «стереотипною матір'ю-дітовбивцею» неодружену жінку, із нижчих прошарки суспільства, переважно працюючу на чийсь приватне господарство⁴⁶. Такі характеристики була розповсюдженою, адже саме цей тип жінок був найбільш соціально та економічно вразливою суспільною групою⁴⁷. Історикиня додає, що хоча ставлення до дітовбивства, загалом, було негативне, це не обов'язково передбачало негативний для затриманої результат судового процесу. Особливо на останній впливала присутність на засіданні присяжних, бо вони найчастіше ставилися із більш співчуттям до затриманої та розуміли усі економічні та соціальні чинники, що

⁴³ Миронов Б. Т. 2 (2003), с. 201

⁴⁴ Там само

⁴⁵ Arnot, M. L., & Osborne, C. (Eds.) (1999). P. 111

⁴⁶ Jackson M. (Ed.).2002. P. 159

⁴⁷ Arnot, M. L., & Osborne, C. (Eds.) (1999). P. 108

спровокували жінку піти на злочин⁴⁸. Такий стан речей породив своєрідне інформаційне протистояння серед інтелектуальних верств населення, адже одні співчували, а інші – ні. Найяскравіше цей конфлікт проявилася саме у амбівалентних висвітлення цього питання у пресі, працях з медицини та ставленні чиновника судочинства при винесенні вироку⁴⁹.

Володимир Маслійчук вбачає у пом'якшенні покарань один із виявів створення іміджу «добре керованої держави», за постулатами котрої тоді намагалася будувати своє соціополітичне життя Російська імперія. Також звертається увага, що влада могла використовувати показове полегшення вироку як спосіб продемонструвати свою гуманність на приєднаних до імперії балтійських земель. Наприклад, аби замінити популярне на тих теренах «шведське право» на російське, останнє показувалося як більш гуманне⁵⁰. Крім того, варто пам'ятати, що до вищезгаданих спроб та стимулів пом'якшити покарання, одними з ключових компонентів «правової культури» були значно старші уявлення. Відповідно до останніх, дитина залишалася «власністю» батьків. Буквально це згадується Зводом законів у 164 та 165 статтях, які дозволяли батькам необмежений вплив у житті своїх дітей⁵¹. Відповідно, попри те, що вбивство дитини — це безумовно злочин та гріх, припускаємо, що його в XIX ст. могли трактували як своєрідне «перевищення» наявного в батьків права на насилля над своєю «власністю». В результаті, ситуація могла сприйматися не так критично, як із звичайним вбивством, а отже і суттєвого покарання не вимагалася. Ще більш очевидно це було в законодавчих актах вранішніх часів. Наприклад, Соборному уложенні Олексія Михайловича від 1649 р. за вбивство дитиною батьків передбачалася смертна кара, а навпаки – покаяння та один рік тюрми⁵².

Висновок

⁴⁸ Jackson M. (Ed.). 2002. P. 163-167

⁴⁹ Там само: P. 191-192

⁵⁰ Маслійчук В. (2008), с. 73-75

⁵¹ Сводъ Законвъ Россійской Имперіи. Т. 10. Часть 1-я, ст. 164 та 165

⁵² Соборное уложение, Гл. 22, ст. 1, 3

Беручи до уваги усі вищезгадані позиції в історіографії, можна зробити висновок, що ситуативність та амбівалентність прослідковується як в ставленні до натуральної дитячої смертності, так і до умисного вбивства новонароджених. Так, дитина була дуже маленькою і перших декілька років свого життя, поки вона фізично не здатна бути залученою ні до якої роботи у сімейному господарстві та лише поглинає ресурси, а її єдина цінність на цьому етапі – емоційна. Коли ж малюк проживає настільки мало, що й останнього збудувати не встигає, то не дивно, якщо його смерть не ставала таким горем, як наприклад смерть дорослої дитини, котра і для господарства була необхідна, і в родині жила давно. Схожі моменти супроводжували й дітовбивство, адже фізичного життя позбавляли істоту без соціальної ролі, яка ще не була частиною життя своєї спільноти та не мала ні з ким емоційного зв'язку. Крім того, у випадку дітовбивства дуже важливим є розуміння «власності» батьків над дітьми, що давало суттєво більші права в житті нащадків. В результаті, навіть попри те, що вбивство вважалося злочином та гріхом, суворість його покарання була помірною.

Другий розділ

«Дітовбивство у системі судочинства Російської імперії»

Вивчаючи питання дітовбивства у Російській імперії, першочергово варто виокремити його базове трактування у правовій культурі держави. По-перше, спираючись на представлення цього питання у працях фахівців, необхідно визначити теоретичні рамки цієї проблеми. Іншими словами, зрозуміти, яка саме протиправна дія іменувалася «дітовбивством» у законах імперії та які ознаки вважалися притаманними дітовбивцям. По-друге, аби зрозуміти, які судові процедури мусила проходити кожна затримана та свідки, згідно з офіційними приписами, необхідно розглянути особливості процесу розслідування. Таким чином, ми спробуємо вивести узагальнену форму, звіряючись із якою можна буде краще прослідкувати закономірності та винятки.

2.1 Питання дітовбивства в правовій думці

Свою книгу «Женщина въ праве» Яків Кантарович розпочинає словами: «Данными уголовной статистики, как на западе, так и у нас, твердо установлен факт, что участие женщин в преступности[...] значительно слабее преступности мужчин»⁵³. Справді, тезу про менший рівень жіночої злочинності, у порівнянні із чоловічою, можна знайти ледь не в усіх дослідженнях, що окреслюють це питання у європейському контексті. Хоча той же таки Кантарович зазначає, що імперське законодавство офіційно не бачить різниці між злочинцями та злочинницями, він додає, що гендерна диференціація все-таки присутня: ім'я їй «специально женския преступления» (далі— спеціальні жіночі злочини). Такими юрист вважає правопорушення, де лише жінка може виступати суб'єктом (виконавцем) злочину, а саме: дітовбивство, «оставление без помощи незаконнорожденного младенца» та

⁵³ Кантарович Я. А. Женщина в праве: С приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола. — СПб., 1895. Издание I. Кантаровича. С.107

«изгнание плода» (аборт)⁵⁴. Додаткові характеристики цієї групи знаходимо у Івана Фойницького⁵⁵. Останній підкреслював, що фізичне значення, психологічні особливості та суспільне становище жіночої статі, також зумовлюють окремішність цієї групи злочинців⁵⁶.

Якості жіночої психіки, які б були притаманні усім злочинницям, Фойницький і Кантарович (який в цьому розділі цитує першого) оглядають поверхово, лише звертають увагу на притаманні жінкам обачність та лукавство. Своєю чергою, соціальний аспект пояснюється історично пригніченим становищем жінки, можливості котрої були обмежені лише приватним простором будинку та родини. Жінка, на думку вчених, обирає жертву, яка не буде здатна чинити опір⁵⁷. Звернімо увагу на ключовий і найбільш розповсюджений⁵⁸ злочин із переліку спеціальних жіночих злочинів – дітовбивство.

2.1.1 Дітовбивство як злочин

Кантарович надає чітку дефініцію: «Детоубийство... называется убийство незаконнорожденного младенца, совершенное, матерью при самом рождении его або вслед за рождениемъ его, от стыда и страха». Аналізуючи це твердження, автор наголошує, що саме незаконність дитини та мати як єдиний можливий суб'єкт дії – це ключові елементи складу злочину⁵⁹. Інші акценти в розумінні цього правопорушення ставить один із найбільш авторитетних кримінологів імперії Микола Таганцев. Спираючись на досвід

⁵⁴ Кантарович Я. А., 1895. Издание I. С.128-129

⁵⁵ Варто зазначити, що сам Фойницький до спеціальних жіночих злочинів також відносив «супругоубийство», а Михайло Гернет додає до цієї групи умисне та неумисне вбивства, а також отруєння.

⁵⁶ Фойницький И. Я. Женщина-преступница // Сѣверный вѣстникъ. 1893. № 2. С. 123

⁵⁷ Там само: С. 133-134

⁵⁸ Фойницький знаходить підтвердження переваги в даних висланих до Сибіру з 1821 по 1842 рр. Дмитра Анучина, там 98% засуджених за цей злочин були жінки. (Фойницький. (1893) №2, с 132) Коли ж в протилежному кінці століття Михайло Гернет зводить інформацію по кримінальним статистикам 13 країн з 1890 по 1908 рр. і вираховує показник у 97.6% для Російської імперії (Гернет. 1911. С.108).

⁵⁹ Кантарович Я. А., 1895. Издание I. С.129

західноєвропейських законодавств, вчений зараховує дітовбивство до «кваліфікованих злочинів» через наявність кривого зв'язку між об'єктом та суб'єктом, а також мотив. Першу автор бачить у споконвічному праві власності батьків на життя своєї дитини, яке в ХІХ ст., для новонароджених, все більше розглядалося саме як право матері на життя немовляти, бо воно було частиною її тіла. Своєю чергою, мотив, за Таганцевим, зводився до архаїчних ідей, що поява і прийняття деяких нових індивідів у спільноту може нашкодити уже існуючим її членам, тому краще від початку запобігти їхньому існуванню. Для дітовбивства ХІХ ст. вже існуючим представником спільноти була матір, а шкодою – суспільне засудження чи матеріальні втрати, до яких призвело б існування небажаної дитини⁶⁰.

При цьому, формулювання – «от стыда и страха», яке вперше з'являється в «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» (далі – «Уложение») від 1845 р., починаючи з другої половини століття зазнало критики з боку юристів. Михайло Гернет ставить під питання, що саме вважати причиною «страху»: засудження суспільства, кару батьків, неможливість утримувати дитину чи інші чинники. На підтвердження своїх сумнівів кримінолог пропонує думки старших колег. Професор Микола Неклюдов зазначав, що «страх» скоріше описовий прикметник, ніж юридичний; Іван Фойницький говорив, що це формулювання «не имеет у на исчерпывающего характера»⁶¹. Навіть, Микола Таганцев, який сам брав участь у підготовці «Уложения», визнав цей виклад невдалим. Беручи до уваги усі можливі протиріччя, правник пропонує своєрідний «компроміс», а саме: трактування сорому та страху як найменування неконтрольованого психічного стану жінки після пологів. Останнє, на думку Таганцева, може бути

⁶⁰ Таганцев Н. С. О преступлениях против жизни по русскому праву: Исследование. Т. 2, 1870. С. 119-123; 126-130

⁶¹ Гернет М. Н. Детоубийство: Социол. и сравн.-юр. исслед.: С прил. 12 диагр. — Москва: тип. Имп. Моск. ун-та, 1911. С.186-187

спричинено важкістю та болем самого процесу дітонародження, а також моральним тиском майбутніх негараздів для матері незаконної дитини.⁶²

Іншу поправку щодо того, хто міг бути суб'єктом дітовбивства знаходимо у Фойницького. Юрист підкреслює, що коли звинуваченою може виступати лише матір дитини, то відповідно жінка недітородного віку (за автором, це дівчинка, яка не досягнула статевої зрілості та жінка старше 60-70 років) не може бути засуджена за цей злочин⁶³.

Враховуючи, що дані по «изгнанию плода» часто подаються однією цифрою із дітовбивством, звернемо увагу на роз'яснення цього злочину. Кантарович надає два пояснення: коли вагітна знала і не знала про процедуру. У першому випадку враховували, хто витруїв плід: сама жінка, чи третя особа, а в другому – чи це повело за собою шкоду здоров'ю або життю вагітної. Коли «третьою особою» виступали лікар, акушер, повитуха чи аптекар, то покарання для них збільшувалося⁶⁴. Ґрунтовніше пояснення становища «третьої особи» надає Микола Таганцев. Дослідник пропонує розглядати ці питання, беручи за умову, що права наявні лише у матері та відсутні в зародка. Тоді проведення умисного викидня, «изгнания» чи виклик передчасних пологів самою жінкою можна трактувати як дію проти власного тіла та здоров'я, а отже відсутня кримінальна складова. Своєю чергою, якщо ту саму процедуру проведе інша людина, то вчинок буде розцінюватися як шкода здоров'ю, а в окремих випадках и загроза життю вагітної. Іншими словами, якщо не брати до уваги стан плоду, то підсудним, за Таганцевим, була саме шкода материнському організмові⁶⁵.

Категорично проти криміналізації добровільних абортів виступатиме Грін. Ключова ідея останнього полягатиме у відсутності основного складника будь-якого злочину— злого задуму. Правник вважав плід виключно частиною материнського тіла, а отже до уваги брав лише інтерес жінки. Саме ж рішення

⁶² Таганцев Н. С., 1870.с. 136-137

⁶³ И.Я. Фойницкий "Женщина-Преступленица".Сѣверный вѣстникъ " №3.. 1893. с.138

⁶⁴ Кантарович Я. А.,1895. Изданіе I. С.129

⁶⁵ Таганцев Н. С., 1870.с. 256-258

про попередження народження небажаної дитини він вважав превентивною мірою дітовбивства. Враховуючи, що автор так само звертається до мотивів страху перед соціальними та економічними утисками матері-одиначки, в праці наявне непритаманне його колегам політичне забарвлення. Грін каже, що в усіх подібних злочинах варто звинувачувати не жінок, а державу. Остання, за його словами, може лише налякати своїх громадян, замість надання матеріальної та соціальної підтримки вагітним, матерям одначкам та матерям незаконнароджених дітей⁶⁶.

2.1.2 Мотиви дітовбивства

Нагадаємо, що прописане в «Уложение» формулювання «от стыда и страха» не задовольняло правників, бо не в повній мірі розкривало причини, за яких жінка може піти на вбивство немовляти. Фойницький та Кантарович окремо не зупиняються на аналізі суспільного осуду як причини дітовбивства, при цьому мимобіжно ця обставина згадується постійно. Те що жінка найчастіше позбувається незаконнонародженої дитини, аби приховати сам факт вагітності було настільки розповсюдженим і очевидним, що навіть не вимагало додаткових пояснень. Однак, наприклад, Гернет сумнівається в унікальності захисту гідності як мотиву для дітовбивства. Адже, по-перше, в ім'я честі можна скоїти різноманітні правопорушення, по-друге, були й інші причини для позбавлення життя малюка⁶⁷. Спираючись на огляд етнографічного дискурсу інфантициду, кримінолог додає, що нездатність утримувати дитину теж ставала причиною для позбавлення її життя⁶⁸.

2.1.3 «Портрет» злочинниці

Три ключові виміри, яким дають свої оцінки кожен з авторів — це вік, сімейне становище та культурність, представлена рівнем освіти та сферою

⁶⁶ Грін И.В. Аборт преступление или операция. Доклад сделанный на XII Переговском съезде. М. 1914. С. 31-33; 37-39

⁶⁷ Гернет М. Н., 1911. С.186-187

⁶⁸ Там само: С.126-127

працевлаштування. Окреслимо основні висновки, що їх роблять вчені по кожному з пунктів.

Аналізуючи дані по засланих до Сибіру авторства етнографа Дмитра Анучина, Фойницький виокремлює 7 вікових категорій, в рамках котрих дітовбивство виступає домінуючим злочином для жінок віком від 14 до 21 та від 21 до 25 років, коли ж «изгнание плода» переважає в категоріях від 40 до 45 та від 45 і старше. Фойницький не дає конкретних коментарів поширення дітовбивства саме серед молодих жінок⁶⁹. Проте, опрацювавши цю ж інформацію, Яків Кантарович пов'язує поширення злочину між молоді з високою статевою активністю, яка на думку автора, припадає на 15-30 років. Коли ж з віком вона вщухає, рівень дітовбивства теж знижується⁷⁰. Проводячи власні розрахунки на базі засуджених з 1889 по 1893 рр., за російською кримінальною статистикою, майже тотожних висновків доходить і Гернет. Переважна більшість засуджених дітовбивець у його обчисленнях була віком до 21 року. Окрім схожої на пояснення Кантаровича тези про статево активність, юрист звертає увагу на недосвідченість дівчат, які ставали жертвами згвалтувань та зваблень⁷¹.

Ті ж самі свідчення по Сибіру, але вже з точки зору сімейного становища жінок, Іван Фойницький ділить за трьома категоріями: незаміжні «девици», заміжні жінки та вдови. При цьому, такі злочини як дітовбивство (60,6%), «оставление без помощи незаконнорожденного младенца» і приховування трупа малюка (66,2 %— спільна цифра для обидвох правопорушень) домінують лише серед незаміжніх дівчат, коли ж для заміжніх вищезазначені діяння подаються серед інших злочинів (без відсоткового показника), а для вдів не наводяться взагалі⁷². Схожу тенденцію, але дещо відмінні числа надає Гернет,

⁶⁹ Фойницький И.Я. "Женщина-Преступленица". Сѣверный вѣстникъ " №3.. 1893. С135-136

⁷⁰ Кантарович Я. А., 1895. Изданіе I. С.121

⁷¹ Гернет М. Н.,1911. С.149, 156

⁷² Пояснюючи чому загальний рівень злочинності у розлучених жінок вищий, ніж у вдів, Кантарович припускає, що це пов'язано із більш старшим віком жінок (Кантарович, 1895. С.124). Припускаємо, що це могло бути однією з причин меншої кількості вдів серед засудженого числа дітовбивець. Відповідно до вже згаданого уточнення, що у цьому

відповідно до десяти звітів «Свода статистич. свед.» (скорочення з оригіналу збережено—Ш.М.) за 1897—1906 рр.: 73,6% для незаміжніх, 16,8 % для одружених і 9,6% для вдів⁷³.

Розглянемо точку зору Фойницького щодо працевлаштування. Протиставляючи місто та село, кримінолог ще раз підтверджує домінування дітовбивства, адже саме цей злочини переважав як серед мешканок міста, так і серед селянок. Крім того, він висновує, що рівень жіночої злочинності в місті вищий, ніж у селі, що пов'язано із ширшими можливостями городян. Автор наголошує, що заміна родини як центру світогляду жінки на інші інтереси призводить до розширення її емоційних потреб та шляху їх задоволення. Одним із можливих методів здобуття нових емоцій, на його думку, стає порушення закону⁷⁴.

Місцем, яке так впливає на жінку, кримінолог називає роботу і запитує: «как может быть труд, источник всего человеческого благосостояния, экономического и нравственного, быть причиной чего-бы то ни было безнравственного?»⁷⁵ У пошуках відповіді, Фойницький розділяє жінок на тих, хто працює в сільському господарстві, промисловості, торгівлі, різноробстві, особистому наймі або має невизначену занятість та безробітних. За виключенням наймичок, автор зазначає, що найвищий рівень загальної злочинності у представниць із невизначеною професією та різноробок, коли ж найнижчий — у працівниць сільського господарства та промисловості⁷⁶. І висновує: «...что труд правильный есть могучая сила, сдерживающая преступность, а может быть и смягчающая ее грубые проявления.»⁷⁷

злочину могли звинуватити лише жінку дітородного віку, то старша вдова вже не потрапляла у цю категорію.; И.Я. Фойницкий "Женщина-Преступленица". Сѣверный вѣстникъ " №3.. 1893. С.113-115

⁷³ Гернет М. Н., 1911. С.120-121

⁷⁴ Фойницкий И. Я. Женщина-преступленица // Сѣверный вѣстникъ. 1893. № 2. С.141

⁷⁵ Там само: С.142

⁷⁶ Там само, №3.1893.: С.117, 121-122

⁷⁷ Там само: С.122

Проте, яким би ідейним не був заклик Фойницького, для дітовбивства він не зовсім підходить, бо його, за тим ж даними, вчинило 23,9% жінок із невизначеною професією і 40,9% працівниць сільського господарства. Праця ж Гернета при огляді професій жінок засуджених у період 1896–1900 рр., на перше місце ставить: «хлебопашцев» та найманих працівниць сільського господарства⁷⁸.

Коли ж єдина професія, оцінюючи яку, обидва дослідники наголошували на її схильності до дітовбивства, була прислуга в приватних будинках. Фойницький висновує, що високий відсоток жіночої злочинності цієї професії зумовлено, по-перше, тим що переважно жінки її обіймають; по-друге, неорганізованим становищем особистих слуг та абсолютною залежністю від волі роботодавців⁷⁹. Гернет же стверджує, що часто служниці заможних прошарків були молодими сільськими дівчатами, які адаптувавшись до незнаної досі розкоші господарського будинку, дуже боялися втратити таку роботу. Оскільки служниць із дітьми найчастіше звільняли, а повторно працевлаштуватися було край важко, тому вони вирішували позбутися новонародженого⁸⁰.

За Фойницьким, другим складником «культурності» жінки була її освіта: що нижчий рівень освіти жінки, то більше вона схильна до злочинності. Вчений не дає конкретних відсотків по правопорушеннях, але зазначає, що «у женщин, получивших образование, видели мы, за весь исследованный период времени не встретилось почти ни одного кровавого преступления»⁸¹.

Крім того, Фойницький припускає, що переважною більшістю жертв жінки були її рідні, й коли вони перестають бути єдиною сферою її інтересів, то і злочинність проти них падає.

2.1.4 Покарання та методи боротьби

⁷⁸ Гернет М. Н., 1911. С.138-138 (табл. 41)

⁷⁹ Фойницький І.Я., "Женщина-Преступница". Сѣверный вѣстникъ " №3. С.117-118

⁸⁰ Гернет М. Н., 1911. С.128-131

⁸¹ Фойницький І.Я., "Женщина-Преступница". Сѣверный вѣстникъ " №3. С.128

Говорячи про обставини, які призводять до зменшення вироку для жінок, Кантарович звертає увагу на фізичну слабкість останніх. Правник наводить приклади про зведення до мінімуму фізичних покарань та практику заміни важких вироків легшими: «исправительные аристантские отделения» на в'язницю, а якщо жінки ставали каторжанками, замість рудників їх відправляли на фабрики⁸².

Статистичні дослідження Гернета за 1874–1906 рр. підтверджують тенденцію про суттєві полегшення покарань за дітовбивство, а кількість виправданих сягає більше 60%. Останнє помітніше зростало, якщо на суді присяжних. Вчений пояснює такі тенденції загальним розчаруванням законників тогочасним станом в'язниць, яка, замість виправляти арештанток, навпаки, погіршувала їх⁸³. Оскільки найчастіше дітовбивцями ставили молоді жінки, такий досвід тільки понижував їхній моральний рівень. Альтернативні покарання для дітовбивець Гернет знаходить в ідеях італійського колеги Сципіона Сигеля, який вважав, що треба забрати злочинницю із звичного їй середовища, аби розпочати перевиховання⁸⁴.

Схожі рішення пропонував і Фойницький. Крім вже згаданого виправляння працею, вчений підкреслює освіту та виховання як важливі моралізаторські чинники.⁸⁵ Він пропонує відкриття землеробських колоній та притулків сімейного типу для молодих та неповнолітніх засуджених. А ще вважає за необхідне відкрити притулки для тих, хто відбув термін перебування у в'язниці, аби полегшити їх адаптацію⁸⁶. Одностайно всі дослідники наголошують на родині як ключовому моралізаторському чинникові у боротьбі із жіночими злочинами⁸⁷.

2.2 Конструювання моделі слідства

⁸² Кантарович Я. А., 1895. Издание I. Кантаровича. С.138-139

⁸³ Гернет М. Н., 1911. с. 255-256; цитата –с.256

⁸⁴ Там само: С. 260

⁸⁵ Фойницький И.Я., "Женщина-Преступленица". Сѣверный вѣстникъ " №3. С.140

⁸⁶ Там само

⁸⁷ Кантарович Я. А., 1895. Издание I, С.123

Щоб краще зрозуміти правове ставлення до дітовбивства в Російській імперії, варто розглянути, як такі справи ідентифікувалися, розслідувалися та розв'язувалися правоохоронними структурами. За теоретичні рамки нам слугуватимуть «Курс уголовного судопроизводства» І.Я. Фойницького (далі – Курс) та «Устав уголовного судопроизводства» (далі – Устав). Своєю чергою, для підтвердження відповідності теоретичної системи та її практичним здійсненням і для пошуку винятків, будуть використані 19 справ Київської палати кримінального суду 1860-70-х років.

2.2.1 Ключові поняття

На фоні ускладнення судової системи саме письмово оформлена інформація стає більш переконливим доказом. Необхідність створення офіційно завіреної документації була зумовлена, по-перше, зменшенням можливостей фізичної присутності сторін на суді, через централізацію влади; по-друге, імовірним повторним використанням матеріалів слідства під час апеляційних процесів⁸⁸. Саме тому варто попередньо ознайомитися із ключовими типами документів у справах про дітовбивство.

На той момент імперське судочинство передбачало дві форми викладу даних: протокол та постанова. Якщо стисло охарактеризувати формати, то протокол описував якусь слідчу маніпуляцію, тоді як постанова окреслювала причини для проведення цієї маніпуляції та рішення, відповідно до її результатів⁸⁹. Найбагатшим на інформацію, а отже і ключовим для аналізу, був акт. Законодавство передбачалося, що останній може бути складений і як постанова, і як протокол, але в справах про дітовбивство маємо лише приклад останнього. Документ з'являється у трьох варіантах, в залежності від

⁸⁸Фойницкий И.Я. «Курсъ уголовного судопроизводства», т. 1 (1912) с.92-93

⁸⁹ «Уставъ уголовного судопроизводства, съ познѣйшими узаконеніями, законодательными мотивами, розъясненіями Правительствующаго Сената и циркулярами Министра Юстиціи», сост. М.П. Шрамченко та В.П. Ширковымъ.(1909), п. 467; «Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложеніемъ, на коихъ они основаны, изданные государственною канцелярією.», ч.2 (1867) п. 468 та 473

упорядника: уїзний пристав – попереднє дїзнання, судовий слїдчий – офіційне розслідування, лікар – судово-медичний огляд. Актом називали саме огляд мертвих тіл, а живих – свідченням⁹⁰. Себто, у цьому дослідженні акт — це огляд трупа немовляти, а свідчення – тіла жінки.

При цьому окремо існували документи, під назвами «протокол» та «постанова». Найчастіше «протокол» в опрацьованих матеріалах містив інформацію, пов'язану із допитом підозрюваної або свідків, «очною ставкою» та «повальним обшуком». Конкретизувати тематику «постанов» важко, адже подібний документ фіксував певне проміжне рішення. Крім того, існував «рапорт» як формат офіційної комунікації із вищими інституціями чи посадовцями як звіт про виконання завдання.

Деякі типи документів згадувалися лише в окремих справах, наприклад, був «відкритий лист», який з'являється у справах селянок Вассі Мельникової від 1866 р. та Уляни Шевцової у 1870 р. Він повідомляє про необхідності супроводу для підозрюваних під час транспортування. У випадку Мельникової це було прохання пристава до одного з волосних правлінь Херсонської губернії, про надання 2-3 сотенних та десятних на супровід жінки у Чигирин⁹¹. А для перевезення Шевцової у лікарню, запитували в Іллінецького волосного правління 2 сотенних та 2 десятних⁹².

2.2.2 Судовий слїдчий

З 1832 року судочинство Російської імперії, за прикладом німецької судової системи, було поділено на три етапи: слїдство, суд та виконання⁹³. Перше складалося з попереднього та офіційного, а ключовою особою була створена у 1860 році автономна посада у складі судового відомства – судовий слїдчий. Його дії контролювалися окружним судом та Палатою кримінального суду, проте місцеві поліцейські чиновники на нього впливу не мали. Таким

⁹⁰ Левенсон С.М. «Къ вопросу объ уголовной отвѣтственности врача», с. 31

⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16639 Арк. 22

⁹² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15856 Арк. 22

⁹³ Фойницкий И.Я. «Курсъ уголовного судопроизводства», т. 1 (1912), С. 34 та 469

чином намагалися забезпечити більшу прозорість та незаангажованість слідства⁹⁴.

За Уставом як попереднє, так і офіційне слідства покладалися лише на судового слідчого, коли місцева поліція виступала лише допоміжною силою.⁹⁵ Проте, існував етап, який передував початку розслідування і все ще залишався відповідальністю поліції, це було «дізання». Останнє займалося збором інформації, як і попереднє слідство, а отже могло замінити його, коли не можна було гаяти час⁹⁶. Інколи, судовий слідчий не міг швидко взятися за справу, наприклад, йому були потрібні додаткові ресурси, аби дістатися місця злочину та розпочати роботу. В цьому ставали на заваді практичні незручності, наприклад, нестача коней чи погана якісь доріг. Іншою причиною також могла стати й відсутність вільних самих же судових слідчих⁹⁷. Саме тому можемо зустріти випадки, де кількість виконаної роботи представника поліції значно перевищувала його початкові обов'язки.⁹⁸ Наприклад, у вже згаданій історії селянки Мальниченкової її пошуками та перевезенням займався пристав.

Через неможливість розрізнити попереднє й офіційне слідство, поділ, запропонований Фойницьким, де перше проводилося становим приставом і передбачало встановлення складу злочину, а друге проводилося судовим слідчим і мало «привести в совершенную известность» усі обставини справи, аби суд легко виніс вирок⁹⁹, втрачає свою практичність. Прикладом цього є справа солдатки Фьокли Хроновської, де пристав Звенигородського уїзду в супровідному зверненні до судового слідчого прямо запрошує останнього

⁹⁴ Фойницкий И.Я. «Курсъ уголовного судопроизводства», т. 1 (1912), с. 461-462

⁹⁵ «Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложениемъ, на коихъ они основаны, изданные государственною канцелярією.», ч.2 (1867) п. 250 та 260

⁹⁶ Фойницкий И.Я. «Курсъ уголовного судопроизводства», т. 1 (1912) С. 464

⁹⁷ Бурдін, М. (2012). Інститут слідчих у судово-адміністративній системі Російської імперії в 1860-1864 рр. С. 144

⁹⁸ «Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложениемъ, на коихъ они основаны, изданные государственною канцелярією.», ч.2 (1867) п 260 та 271

⁹⁹ Фойницкий И.Я. «Курсъ уголовного судопроизводства», т. 1 (1912) , С.34

«для производства формального следствия»¹⁰⁰. Тобто, маємо офіційний перехід із попереднього до офіційного. Проте, всі наступні слідчі дії, а головне – судово-медичний огляд трупу намовляти, відбувалися вже у формальній частині. Саме тому в подальшому конструювання моделі розслідування дітовбивства поділ на попереднє та офіційне слідство не буде братися за окрему категорію дослідження.

2.2.3 Модель слідства

Існувало п'ять регламентованих способів розпочати кримінальне слідство: заява свідка, скарга потерпілого, донос прокурора або стряпчого, явка із повинною та затримання за волею поліції¹⁰¹. Специфіка дітовбивства в цьому випадку полягає в його інтимності. Адже у бажанні приховати саму вагітність та пологи, жінки народжували на самоті. Отже й свідків, які б, справді, бачили народження та вбивство, майже не було. Тому найбільш характерним для таких злочинів і єдиним представленим в судових справах був варіант, коли заява свідка ґрунтувалася не на реальних доказах, а на його припущенні. Відповідно до ідентифікації підозрюваних у самих документах, надалі наше дослідження бере до уваги справи, пов'язані з селянками й міщанками.

Характерними особливостями селян як спільноти є їх закритість та обізнаність про життя один одного, тож дітовбивство на селі «починалося» з чуток. Першими, хто підозрював жінку у нелегальній вагітності та наступних пологах було її найближче оточення: родина чи сусіди. Силою своєї кількісної та авторитетної переваги, вони могли змусити потенційну дітовбивцю пройти огляд у повитухи та зізнатися у скоєному. Так, наприклад, розпочалися історії селянки Ірина Лахтадідова з Обухова¹⁰² та Парасковія Носачова з

¹⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16636 Арк. 1

¹⁰¹ Фойницький І.Я. «Курсь уголовного судопроизводства», т. 1 (1912), С. 34

¹⁰² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16466 Арк. 3 зв.

Василькова¹⁰³. Загалом же у 8 випадках з 19 вивчених дівчата визнавали провину і шукали собі виправдань.

Своєю чергою, якщо випадок починався не з підозри конкретної породіллі, а зі знахідки тіла, тоді громада залучала найближчого представника влади, наприклад, старосту села. Маючи реальні поліцейні функції, очільник розпочинав власне дізнання. Найбільш яскравим виявом такої влади є історія селянки Февронії Неконечної, коли старшина села Ревівка Чигиринського уїзду Бондаренко закликав громаду зібрати усіх «дівок» на обов'язковий огляд у повивальної бабки¹⁰⁴. Коли ж підозру було остаточно сформовано, староста подавав заяву у волосне правління. Останнє ж писало рапорт, який опинявся на столі в уїзного пристава.

Іншими словами, особливістю роботи пристава у розслідуванні дітовбивства на селі полягала у тому, що він їхав туди не стільки «розкривати загадку», скільки уточнити деталі, адже спільнота, вірогідно, вже мала відповідь на переважну більшість питань попереднього слідства.

Шлях від місця злочину до станового пристава у місті був трохи коротший. Адже, окрім професійних спільнот, городянин не був обмежений такою жорсткою вертикаллю влади, тому джерела показують нам відразу три можливості розпочати справу у місті: 1) піти до повітового справника, або його помічника, як у справі Марини Нестеревої, а вони зв'яжуться із слідчим¹⁰⁵; 2) звернутися до пристава, а він повідомить слідчого, як у випадку Прасковії Галущинської¹⁰⁶; 3) заявити на пряму слідчому, як в історії Тетяни Садової¹⁰⁷. Своєю чергою, у професійних спільнотах, наприклад, серед працівників одного заводу, існувала підлеглість. Тому до інституції із заявою звертався очільник – керівник заводу чи господар будинку, де дівчина була у

¹⁰³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16650 Арк. 43

¹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) 15865 Спр. 15865 Арк. 2 зв-3

¹⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16646 Арк. 1

¹⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15857 Арк. 1

¹⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16640 Арк. 1

наймі. Так або інакше, заява про злочин доходило до судового слідчого повіту і він розпочинав слідство.

Допит

Обмеження методів отримання інформації про події робило усні свідчення з оточення дівчини найбільш цінним матеріалом для судового слідчого. Але дітовбивство – злочин інтимний, і поведінка свідків найкраще демонструє вплив цієї обставини. Маємо справу із документами, які виносять глибоко приватне питання у публічний простір судового засідання. Працюючи із текстами схожого гатунку, американська історикиня Барбара Альперн Енгель у своїй праці "Breaking the ties that bound" виокремлює два виміри впливу на висвітлення особистих тем у форматах публічних документів. По-перше, винесена на папір інформація виступала найголовнішим, а інколи й єдиним видом доказів на засіданні¹⁰⁸. Тобто, суд приймав рішення, спираючись на те, що він прочитає. На думку Енгель, ця вимога ставила перед автором документу – в нашому випадку судовим слідчим – задачу не просто детально зафіксувати фактаж, а й «перекласти» інформацію отриману від свідків із живої мови на «бюрократичну»¹⁰⁹.

З приватністю злочину пов'язаний і другий фактор впливу на свідків. Енгель передбачає, що говорити на делікатні теми із представником влади могло бути дискомфортно¹¹⁰. Коли ж ми візьмемо до уваги, що імперське законодавство дуже легко могло перетворити свідка на співучасника, то щирість сказаного контролювалася¹¹¹. Іншими словами, свідкові треба було поділитися особистою інформацією так, щоб його самого не запідозрили у підтримці потенційної дітовбивці. Практично це проявилось у вигляді узагальнених коментарів, або лаконічних «не знаю».

¹⁰⁸ Фойницький І.Я. «Курсь уголовного судопроизводства», т. 1 (1912), С. 96

¹⁰⁹EngelL, В. А. (2011)., р.19-21

¹¹⁰Там само

¹¹¹ Мицюк Н. А., Пушкарева Н. Л. (2019). Медицинское освидетельствование в расследовании «Лишения девства» в России середины XIX века. Новый исторический вестник, (1 (59)), с. 51

Перед допитом свідок мав підписати (або попросити «прикласти руку») два документи: «клятвену обіцянку» та «очний звіт». Функцією першого документу було письмове підтвердження, що на допиті людина буде чесною та незаангажованою ніякими особистими обставинами. Неординарність цього тексту полягає у тому, що він перебував на межі сакральної та політичної комунікації. Адже людина не просто давала обіцянку щиро ділитися відомостями, а клялася в цьому абсолютіві своєї релігії.

В опрацьованих матеріалах «клятвена обіцянка» представлена у вигляді готового бланку, надрукованого чи написаного від руки, де треба просто підписатися. Частково враховувалися релігійні особливості, адже наявні були окремі формати для християн та євреїв. Для останніх текст подавався у вигляді двох колонок, де одна половина був написаний російською, а інша – ідишем через кирилицю. Також важливою умовою було «приведення до клятви», яке виконувала і залишала відповідний підпис на документі духовна особа: священник або рабин. Крім того, виглядає так, що у випадку християн конфесійна різноманітність до уваги не бралися і як для православних, так і для католиків використовували однаковий екземпляр клятви¹¹². Ба більше, у справі міщанки Нестеревої одну й ту саму «клятвену обіцянку» було підписано одним римо-католиком і двома православними. До клятви їх приводила одна духовна особа: священник Феодор Залінський¹¹³. На самому документі не згадано його конфесійну приналежність, а припускати її лише на основі імені – достатньо ризиковано. Проте в будь-якому випадку його конфесія точно не співпадала з одним із свідків. Тоді чинність такої клятви можна піддати сумніву.

Зазвичай окремою в опрацьованих матеріалах була лише клятва підозрюваної, адже вона, відповідно, мала й окремий допит. Для свідків сталої систематизації не помічено і, більш вірогідно, процес зумовлювався лише

¹¹²ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16640 Арк.19

¹¹³ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16646 Арк. 34

практичними обставинами та потребами кожного конкретного випадку. Тому одну обіцянку могла підписати необмежена кількість свідків.

Якщо ж говорити, безпосередньо про методологію проведення допитів, то за принципом викладу інформації у протоколах, складається уявлення, що як підозрюваних, так і свідкам ставили однакові питання. Проте, вірогідно, їх фіксації не передбачалось. Своєю чергою, якийсь підхід у підборі свідків також не проглядається. Вірогідно, розпочинали з тих, хто початково згадувався в історії заявника, а далі могли шукати когось із розповідей перших. Важливими для допиту були родина дівчини та ймовірний батько дитини. Єдиним можливим критерієм відбору був «соціальний капітал» свідка, адже наголошувалося на початку, що словам свідків була відвідана ключова роль, а отже це мали б бути надійні люди, яким би можна було довіритися. По завершенню кожного допиту, його завіряв судовий слідчий та інший чиновник, який виявився присутній на той момент, наприклад, пристав. Також протокол підписував сам свідок.

Очна ставка

Підозрювану та свідків допитували окремо, тому для ситуацій, де б їх погляди кардинально відрізнялися, устав передбачав існування процедур «очної ставки»¹¹⁴. Іван Фойницький вбачає тут додаткову функцію — можливість підтвердити підозрюваною та свідками осіб один одного, а також прояснити для сторін думки опонентів¹¹⁵. З технічної точки зору це був протокол розмежований на дві частини. В першій висвітлювалася, взята із попереднього Протоколу допиту, ключова теза звинувачення від свідка чи групи свідків. Думка викладалася дуже коротко та прямолінійно, наприклад: «Михаил Меньжик и Дарья Ковалева... уличаем тебя Ульяна Шевцова что ты намеривалась о родах своих не сознавалась ...скрить свои роды»¹¹⁶, аргументів чи деталей цей текст не передбачав, а його основну масу складали

¹¹⁴ «Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложениемъ, на коихъ они основаны, изданные государственною канцелярією.», ч.2 (1867). п. 452

¹¹⁵ Фойницький І.Я. «Курсъ уголовного судопроизводства», т. 1 (1912), С. 35

¹¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15856 Арк. 38-38 зв

імена підписантів. Своєю чергою відповідь була того ж гатунку: «Ульяна Шевцова отозвалась сокрыть роды свои я намерения не имила, беременности своей не скривала...»¹¹⁷. Тобто текст констатує, що певна процедура відбулася: сторони впізнали та почули думки одна одної.

Ще більш формальними виглядають ті очні ставки, де сторони відверто не рівні. Наприклад, при розслідуванні справи солдатки Хронавської, одним із учасників очної ставки, проти її кривдника, 25-річного Харитона Постоленко, приймав участь 12-річний син затриманої. При чому виклад думки дитини нічим не відрізнявся від думок дорослих, адже викладалися у вигляді стандартизованих формул¹¹⁸.

У справі Парасковії Носачевої під найменуванням «очна ставка» міститься документ подібний за виконанням та викладом до оглянутого вище, але із зовсім відмінною суттю. Замість того, аби повідомляти опонента про свій погляд на ситуацію, сторони підтверджують, що не мають ані родинного, ані дружнього, ані ворожого зв'язку¹¹⁹. Такі ж документи, але вже під назвою «очний звід» знаходимо у справах єврейки Пейсі Файнштейнтової¹²⁰ та міщанки Пелагеї Олександрович¹²¹. Беручи до уваги, що мала місце зустріч сторін можна припустити, що це був якийсь варіант очної ставки. В контекстах історій усіх трьох жінок, цей документ підписувався із чужими людьми: сусідами у випадках Носачевої та Олександрович, та із чоловіком, до якого попросилася переночувати Файнштейнова за день до інциденту. Можливо мало місце своєрідна легітимізація цих людей в житті жінки, аби зменште вірогідність фальсифікації їх свідчень.

Судово-медична експертиза

Усі ключові рішення для подальшого розслідування приймалися у перші пару днів. По-перше, викликати лікаря на огляд трупу немовляти та інколи тіла

¹¹⁷ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15856 Арк. 38-38 зв

¹¹⁸ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16636 Арк. 10

¹¹⁹ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр . 16466 Арк. 18

¹²⁰ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16479 Арк. 9

¹²¹ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16647 Арк. 9

матері. Якщо перше було обов'язковою процедурою у кожній історії, то друге згадувалося лише у чверті¹²² з опрацьованих справ, адже виникало у тих випадках, де необхідним був факт доведення, що жінка була вагітна і народила. Як вже згадувалося раніше, дівчата або зізнавалися самотійно, або їх оглядала повитуха. Загалом, огляд інтимних частин тіла жінки прописувався в Уставі окремо і з контексту, складається враження, що був не просто не обов'язковим, а небажаним. Адже, якщо слідчий замовляв у лікаря проведення огляду підозрюваної без наявності очевидної необхідності, це вважалося перевищенням службових обов'язків і каралося¹²³. Водночас, огляд повивальною бабкою вважався недостатньо кваліфікованим і не міг бути долучений до справи¹²⁴.

Аби домовитися про приїзд лікаря, судовий слідчий звертався до уїзного поліцейського управління, а ті вже писали постанову уїзному лікареві терміново виїздити. Після прибуття фахівця, слідчий терміново призначав огляд та понятих. Останні обиралися безпосередньо із мешканців села чи міста, у якому відбувся злочин. Ключовою вимогою Уставу до понятих була довіра громадськості, саме тому ідеальними кандидатами закон вважав різноманітних власників: будинків чи виробництв, а також мілких чиновників¹²⁵. По завершенню огляду, лікар писав акт «Судово-медичного свідчення», а також копію до нього. Структура цього акту майже незмінна, він містив 72 підпункти, розділені між «Зовнішнім-А» (1-35) та «Внутрішнім-В» оглядами (35-72). Якщо Зовнішній огляд був цілісним, то внутрішній поділявся на категорії: I «Порожнеча голови» (36-47), II «Органи ший» (48-50), III «Порожнина грудна» (51-55), IV «Порожнина брюшна» (56-70) та V «Хребтовий стовбур» (71-72). Кожному номеру відповідала конкретна частина тіла немовляти, на яку лікар мусив звернути увагу і зафіксувати її стан. Також

¹²² А саме у справах Хавронінкової, Садової, Кліменчук, Клімінкової, Шевцової

¹²³ «Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложениемъ, на коихъ они основаны, изданные государственною канцелярією.», ч.2 (1867). п. 352

¹²⁴ Там само: п.350

¹²⁵ Там само: п. 320

необхідними деталями, які лікареві варто було вказати у своєму документі були умови проведення огляду: частина дня, від якої залежала інтенсивність світла, температура та імена свідків.

На другу половину ХІХ ст. судово-медична експертиза ще тільки формується як інструмент слідства, тож стосунки між лікарями як «сведущими людьми»¹²⁶ та правниками-чиновниками знаходилися у стані взаємного нерозуміння. Адже лікареві не вистачало знань із юриспруденції, аби остаточно осягнути усі поставлені перед ними задачі. Своєю чергою, судові службовці не мали глибинних знань із медицини¹²⁷. Тому, аби додатково впевнитися у висновках медика, результати огляду мало затвердити Лікарське відділення Губернського управління. За 3-5 тижнів інстанція надсилала освідчення судово-медичного акту. Якщо відділення погоджувалось з висновками лікаря, то інспектор надавав дозвіл на використання цих свідчень на засіданні. Проте, документ могли відхилити, наприклад, якщо протокол огляду було порушено. Так, в інституції відмовилися затвердити судово-медичний огляд дитини селянки Пульхерії Харченкової взимку 1866¹²⁸. Лікарське відділення аргументувало це тим, що у протоколі не було вказано, за якими саме ознаками було встановлено, що дитина народилася живою.

Враховуючи, що затвердження судово-медичного акту займало в середньому місяць, природні процеси робили труп малюка неладним для огляду. Іншими словами, швидкість як одна з вимог не дарма була наголошеною на кожному етапі комунікації між лікарями та правниками, адже найчастіше аналіз можна було провести і затвердити лише один раз. Якщо він не влаштовував палату, то ця частина доказової бази просто втрачала цінність на суді.

¹²⁶ «Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложениемъ, на коихъ они основаны, изданные государственною канцеляріею.», ч.2 (1867). п. 325; «Сведущими людьми» називали експертів, переважно вузькогалузевих

¹²⁷ Левенсон С.М., С. 12-14

¹²⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15854 Арк. 3

Слідчий офіційно затримував підозрювану та повідомляв про початок справи до Палати кримінального суду, губернського прокурора та губернське поліцейське управління¹²⁹. Існувало три варіанти затримання потенційної дітовбивстві: поліцейська управа, «квартира» слідчого та острог або тюремний замок для міст, де він був.

Наступним невеликим, але дуже важливим кроком було замовити метричну виписку на рідній парафії підозрюваної. Саме цей документ був бажаних. Проте, якщо ж його не було, то брали ревізьку сказку¹³⁰ з міської думи, чи напряму з губернської ревізійної комісії. Першочергово це робилося для того, аби визначити вік затриманої, бо це впливало на її фінальне покарання. Водночас, у випадках із нелегальними вагітностями, які передували дітовбивству, це також дозволяло відкинути або підтвердити вину батька дитини у розбещенні неповнолітніх.¹³¹ Якщо сприймати узгоджений державою мінімальний шлюбний вік, а для європейської частини імперії він становив 14 років, то його можна назвати своєрідним «віком статевої згоди». По-друге, метрична виписка, ревізька сказка та інші підтвердження особи – всі ці документи повідомляли також про причесаність жінки до конкретного стану, що також мало своє місце у формі покарання.

Крім того, судовий слідчий організував «Повальний обшук», який за механізмом проведення був «повальним допитом». Процедура полягала в опитуванні представників більш ширшого оточення дівчини, з її рідного містечка чи села. Коли ж у цієї спільноти був очільник, то саме йому підпорядковували підбір кандидатів. У випадка, якщо затримана походила з іншої місцевості, слідчий писав своєму колезі в інший повіт та просив про проведення «обшуку».

Ціллю процесу було здобути загальний образ жінки як членкині своєї спільноти, дізнатися про думку дистанційованого оточення про її поведінку та

¹³⁰ Найбільш актуальною на той момент була ревізія 1858 року

¹³¹ «Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложениемъ, на коихъ они основаны, изданные государственною канцелярією.», ч.2 (1867). П.413

рівень моралі. Передбачаємо, що таке колегіальне уявлення могли вважати більш об'єктивним, адже опитувані не мали особливих сентиментів до затриманої.

Якщо для невеликої закритої сільської спільноти цей метод, справді, працював, то для міста він був малоефективний. Адже шільніша густота населення зумовлювала більш «індивідуалістичний» стиль його життя. Іншим словами – підозрювану пам'ятали погано. Яскравим прикладом були результати обшуку шести мешканців Чорнобиля, щодо особистості міщанки Марини Нестерової. Вони повідомили, що особисто вони із жінкою не знайомі, але, всі кажуть, що колись давно вона в Києві вкрала корову¹³². Говорячи про більш типовий варіант, де затриманій могли дати валідну характеристику, то інформаційне наповнення було достатньо одноманітним і скупим. Популярною була практика, коли розгорнутий коментар давав хтось один, а інші просто погоджувалися.

Іншими словами, протокол «повального обшуку» мав задокументувати офіційну точку зору на підозрювану як на хорошу чи погану людину. Саме тому текст був скупий на деталі. Найчастіше представники спільноти зазначали, що непристойної поведінки за нею не помічали і про вагітність або пологи не чули. Іншими факторами, на які звертали увагу, була працьовитість та повага до батьків.

Суд

Коли усі матеріали було зібрано, слідчий зшивав документи в єдиний «зошит», закріплений його печаткою. Особливо добре це помітно у справах за 1870-1871 рр., де зберіглися нитки і самі печатки. Так розпочиналася друга, за Фойницьким, стадія судочинства – сам суд. Маркером того, що проаналізовані у цій справі джерела стосуються перших років реформи є наявність записки про непорозуміння, яке трапилося у справі міщанки Злати Буркінської. Результати розслідування її випадку, за старою нормою, передали у

¹³² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16646 Арк.54-55

Васильківський повітовий суд. Від останнього ж написали листа до Київської палати кримінального суду, де зазначив, що відповідно до нових правил судочинства від 11 жовтня 1865 року, вони вже не мають юрисдикції розглядати це питання¹³³.

На жаль, матеріали справ Палати містять дуже обмежений, у порівнянні зі слідством, об'єм документів пов'язаних безпосередньо із самим процесом. В матеріалах фігурують лише ті постанови інституції, що ставили додаткові завдання слідчому. Помітно частою була, наприклад, комунікація між Палатою та судовим слідчим Васильківського повіту Штерном у справі Єфросинії Остапенкової. Адже Палата двічі запитували повторний допит свідків¹³⁴. Якщо ж, всі документи були в порядку і питань не виникало, діяльність суду у справі представлена лише фінальною постановою та її чернеткою. В останніх детально переказувалися усі етапи слідства, виносився вирок засудженої та надавалися інструкції інституціям, відповідальним за його втілення.

Виконання

Таким чином процес досягав своєї кінцевої стадії – виконання. Реалізацією вироку розділяли між собою Київське губернське управління і поліцейське управління конкретного повіту та Київська духовна консисторія. Перші дві мусили проконтролювати, аби свою оплату отримав лікар. Необхідна сума вираховувалася, відповідно до подоланої відстані до місця огляду. Наприклад, у справі селянки Степаніди Чечелевої медикові заплатили 3 рублі 15 копійок сріблом за 42 версти¹³⁵, а в справі Прасковій Галушчинської 120 верст вартували 9 рублів¹³⁶. Сплатити безпосередньо мала сама засуджена, ну або хтось від її імені, як батьки у вже згаданій Чечелевої¹³⁷. По-друге, ті ж інституції відповідали за саме покарання, наприклад: обмеження волі, каторгу

¹³³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15866 Арк.1

¹³⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15852 Арк. 47 та 65

¹³⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15873 Арк. 61

¹³⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15873 Арк. 49 зв.

¹³⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15873 Арк. 73 зв.

чи виселку. Коли ж вирок був не важкий, у порівнянні із вищезгаданими, на кшталт, пари місяців в тюремному замкові, або ж жінка визнавалася невинною і була відпущена, то повітове управління також звітувало, що вона на волі. Своєю чергою, духовна консисторія займалася накладанням єпитимій за блуд, які так само часто супроводжували справи про дітовбивства.

Висновок

Поаналізувавши як теоретичні концепти, так і практичні випадки, можна сконструювати низку базових обставин, з якими варто буде узгоджувати увесь подальший аналіз. По-перше, злочин дітовбивства міг бути скоєний лише матір'ю і до моменту, поки над новонародженим не було проведено ритуалу ініціації у його спільноту. У нашому випадку за подібний вважатимемо навернення до релігії та надання імені. Усі контексти, у яких відбулося правопорушення, варто трактувати та аналізувати з врахуванням винятків. По-друге, схожий підхід варто застосовувати й при вивченні постаті підозрюваної. Якщо найбільш притаманним образом дітовбивці називали молоду незаміжню дівчину із малозаможних верств населення, то ситуації, де ці характеристики не виконуватимуться теж є своєрідною «девіацією» в рамках даної теми. Ба більше, варто пам'ятати, що ми маємо справу із тими історіями, що дійшли до суду, а отже відображають найбільш критичний варіант розвитку подій.

В будь-якому випадку, при вивченні джерел, варто брати до уваги поєднання специфічності теми із особливостями формату упорядкування слідчих матеріалів. З одного боку, глибинна інтимність обставин правопорушення створювала свою складність і для свідків, які мусили обговорювати із представником влади непристойне для тогочасного суспільства питання, і для слідчого, якому було треба адаптувати отриману інформацію до вимог судочинної документації.

Третій розділ

«Підозрювана у справі про дітовбивство»

Як вже згадувалося, відповідно до умовного консенсусу низки імперських правознавців, дітовбивством як злочином могло вважати лише вбивство новонародженої дитини її матір'ю в момент пологів, або відразу після них. При цьому варто брати до уваги, що окремої «статті за дітовбивство», на яку можна часто побачити згадки у правників при вивченні цього питання¹³⁸, не існувало, а 1451 ст., на яку посилаються дослідники, призначала покарання за умисне вбивство будь-якої близької людини¹³⁹. Водночас, позбавлення життя незаконнонародженого малюка було лише пом'якшуючою обставиною у досить широкій вибірці злочинів, згаданих у статті. Враховуючи таку непевність трактувань, варто звернути увагу на те, а чи мало «дітовбивство» як поняття певне офіційне значення при оформлення документації, що супроводжувала слідчі дії. Іншими словами, чи можна назвати дітовбивство сталою категорією тогочасного імперського судочинства.

Відповідно до побудови вертикалі судової влади, найбільш кваліфікованою інстанцією із стабільно присутніх в матеріалах слідства є Палата кримінального суду. А отже, можна припустити, що для цього дослідження сформовані нею постанови мали б бути найбільш «термінологічно виваженими». Таким чином, саме у документації сформованій цією інституцією варто шукати як на практиці було найбільш правильно називати той злочин, за який судили звинувачену. На жаль, у справі Клименкової фінальний акт Палати відсутній, тому для порівняння візьмемо акт складений судовим слідчим. Останній в контексті розслідування

¹³⁸ Кантарович Я.А. «Законы о женщинах. (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола) », 1899. С. 96

¹³⁹ «Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ», 1885. С. 504

знаходився на шабель нижче від акту Палати, але при цьому був частиною комунікації із нею, а отже мусив відповідати її нормам.

Чітке найменування злочину стабільно згадується у двох частинах акту Палати: майже на самому початку, де зазначається, у чому підозрювали жінку, та на моменті проголошення вироку – вже за що саме її в результаті засудили. Враховуючи, що дітовбивство не завжди ставало кінцевим звинуваченням, сконцентруємося на тому, у яких злочинах жінок підозрювали на початок справи. У актах дітовбивство як причина підозри фігурує в 11 випадках з 18. Наступна категорія, яка зустрічається в тому ж контексті — це «умерщвление», це поняття фігурує у 4 актах Палати зі справ Чечелевої¹⁴⁰, Гараєвської¹⁴¹, Садової¹⁴² та Клименкової.¹⁴³ Існувало також майже синонімічне «причинение смерти», яке знаходимо у справі Носачевої¹⁴⁴. Зазвичай надалі також вказують, кого саме було вбито: «незаконнорожденного ребенка» чи «незаконно прижитого младенца». Ну й унікальним для досліджених документів були фінальні акти Палати у справах Оксині Хавронінкової та Февронії Наконечної. Першу звинувачували в «удушении» новонародженого¹⁴⁵, що привертає увагу, бо не часто розслідуючи дітовбивство судочинці могли чітко вказати причину смерті у своїх, навіть остаточних висновках. Натомість, історія другої, хоч і розпочинається із підозри у вбивстві дитини¹⁴⁶, до фінального акту доведено лише звинувачення у позазаконному народженні немовляти¹⁴⁷. Таким чином, вищезгадані порівняння та підрахунки дозволяють припустити, що «дітовбивство» було найбільш поширеним і можливо бажаним найменуванням акту позбавлення

¹⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15873 Арк. 79

¹⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15864 Арк. 43

¹⁴² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16640 Арк. 40

¹⁴³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15863 Арк. 15

¹⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16465 Арк. 4

¹⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15855 Арк. 15

¹⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15865 Арк. 2 Зв.

¹⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15865 Арк. 69

життя новонародженої дитини. Проте, не було аж настільки суворим, аби не допускати жодної заміни.

Наступним кроком для розуміння різниці уявлень та реальності є визначити суть поняття. Тобто, які саме випадки вбивства дитини, проводячи розслідування, називали дітовбивством. Нагадаймо, що в минулому розділі було висунуто припущення, що новонародженою можна вважати дитину, яка не пройшла ритуал ініціацію до своєї спільноти та не отримала імені. Проаналізувавши усі випадки, маємо дві категорії, які суттєво не відповідали «теоретичним вимогам». Перші представлені міщанками Мариною Нестеревою, Пейсою Файнштейною та Злотою Буркінською, бо діти цих жінок не були новонародженими. Так, синові Несторової було 1 рік і 7 місяців, він був хрещений під іменем Полікарп¹⁴⁸; 5-денна донька Фойницької равином із Переяслава була названа Хавою¹⁴⁹; синові Буркінської було трохи менше двох місяців, хлопчик пройшов процедуру обрізання і отримав ім'я Меєр¹⁵⁰.

Своєю чергою, другий варіант не типового для дітовбивства розвитку подій представлений справою селянок Юлії Швець та Мотрони Кліменчукової. Якщо узагальнено задавати контекст цієї історії, то тіло немовляти було знайдено у дуплі дерева між двома селами. Спочатку, підозра впала на Швець з Юрківців Липовецького повіту, але та заперечувала і наголошувала на своїй цнотливості¹⁵¹. Не відомо, чи було проведено медичний огляд дівчини, бо серед паперів немає відповідного свідчення. Проте згадки про Швець просто пропадають на певному етапі і вся подальша документація ведеться вже про Кліменчукову. При цьому, у чернетці фінального акту Палати про непорозуміння із Швець згадано, але закреслено і, в результаті, до самого документу воно не потрапило. Так, з чернетки ми дізнаємося, що на певному етапі судовому слідчому повідомили, що в сусідній Васильківці ходять чутки про вагітність однієї дівчини і він продовжив вивчення обставин

¹⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16646 Арк 3

¹⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16479 Арк 3 зв

¹⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) 5866 Арк 3

¹⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16648 Арк. 4 зв.

вже в іншому місці. Надалі виявилось, що Кліменчукова була вагітна, але втратила дитину на ранньому терміні.¹⁵² В результаті при наявності двох підозрюваних, не було знайдено жодної, аби звинуватити.

Як вже згадувалося у минулому розділі, слова свідків, попри те, що були одним з двох ключових джерел інформації для розв'язання справи, не завжди могли задовольнити потреба слідства. Різноманітні чинники впливу приводили до того, що оточення дівчини дуже мляво відкликалося про її особисте життя та вагітність. Відповідно, розказати про всі події та обставини, а також свою особисту мотивацію, яка привела жінку до тієї ситуації ставало її відповідальністю. Враховуючи, що розслідування моральних злочинів — це досить часто не стільки про конкретні протиправні дії, скільки про комплекс контекстів, що їх супроводжує, під час допиту представникам влади було важливо дізнатися всю історію потенційної дітовбивці.

3.1 Період до вагітності

Рівень того, що сучасною мовою можна назвати тілесною освітою, у молодих жінок із нижчих верств суспільства позаминулого століття тема достатньо неоднозначна, бо за типовою для історії селянства моделлю, джерельна база цього питання обмежена. Від того, маємо контрверсійні точки зору. Наприклад, американська дослідниця Крістін Воробець звертає увагу, що у бажанні вберегти своїх доньок від зайвої спокуси, батьки тримали їх майже в абсолютному незнанні про будь-які аспекти інтимного життя людини¹⁵³. Спираючись на етнографічні матеріали, схожу думку у своїй праці «Жіноче тіло у традиційній культурі українців» висвітлює українська етнологиня Ірина Ігнетанко. Дослідниця зазначає, що попри існування певних винятків, загальний рівень «сексуальної освіти» у дівчат був низьким. Подібний висновок ґрунтується на згадках про поведінку незаміжніх селянок під час традиційних для української культури вечорниць. Ігнатенко звертає

¹⁵² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16648 Арк. 46

¹⁵³ Кись.О., Гентош Л. «Гендерний підхід: історія, культура, суспільство», 2003. с 67

увагу на популярну серед тогочасних молодиків розвагу, коли замість інтимної гри «притули», яка не передбачала повноцінного статевого контакту, недосвідчених дівчат позбавляли цноти. При цьому, існувало два варіанти поведінки дівчини у цій ситуації, що і є яскравим прикладом неоднозначності. З одного боку, науковиця згадує молодих жінок, які дійсно не знали, що відбувається і так само не розуміли, коли виявлялись вагітними. З іншого боку, були й ті, хто активно відбивалися, бо мали поняття, чим закінчиться подібний зв'язок¹⁵⁴. Останню думку підтримує й антропологиня Марія Маєрчик. По-перше, науковиця також звертається до ідеї, що культура сумісного спання української молоді була нормою і навіть заохочувалася старшим поколінням. По-друге, дослідниця пропонує цікаву тезу, що «Одруження означало не так початок еротичного життя, як початок репродуктивної активності»¹⁵⁵. Іншими словами, існувало усвідомлення як різниці між забороненим та дозволеним, так і межею останнього. Відповідно, певне розуміння взаємодії між статями було.

Якщо спробувати окремо проаналізувати рівень тілесної освіти героїнь опрацьованих справ, то матимемо схожий контрверсійний і унікальний для кожної ситуації погляд. З одного боку, виокремлюються Садова¹⁵⁶, Хроновська¹⁵⁷ та Буркінська¹⁵⁸. Адже усі три жінки колись мали офіційні шлюби та народжували не вперше, а отже вони мали б прекрасно розуміти, який саме тип відносин у них був із батьками їх дітей. Також до категорії жінок, рівень тілесної освіти котрих був високий можна віднести Шевцову¹⁵⁹, Носачеву¹⁶⁰ та Клімічукову¹⁶¹, бо, принаймні за показаннями їх оточення, ці

¹⁵⁴ Ігнатенко І.В. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Харків: «КСД», 2016. – С. 73-78

¹⁵⁵ Маєрчик М. "Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку ХХ століття" // *Україна Модерна*. – № 6 (17). – 2010. С.108

¹⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16640 Арк. 2

¹⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16636 Арк. 2 зв

¹⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15866 Арк. 7 зв

¹⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15856 Арк. 2

¹⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16466 Арк. 4

¹⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16648 Арк. 21 зв

жінки вели далекий від морального спосіб життя. Таким чином, більш складною є спроба припустити рівень тілесної обізнаності усіх інших дівчат, середній вік котрих, приблизно 19 років, і які вказували, що зв'язки із батьком дитини були їх першими стосунками у житті. Так, наприклад, в історіях Пелагеї Олександрович та Ірини Лахтандідової можна припустити розуміння дівчатами взаємодії між чоловіком та жінкою. В обидвох героїнь з їх обранцями були домовленості про подальший шлюб, але на заваді офіційній церемонії стали родини. Лахтандідовій шлюб із коханим Андрієм Хмарою не дозволили батьки, бо хлопець «був на черзі в рекрути»¹⁶². Схожа історія сталася й в Олександрович, бо її батько заборонив побратися із коханим солдатом Лаврентієм Смитенко. За словами підозрюваної, Смитенко довго вмовляв її на любовний зв'язок і вона погодилася¹⁶³. Говорячи про інші історії, дев'ятеро героїнь наголосили на добровільних стосунках із батьком дитини та обіцянку останнім одружитися. Звичайно, ми не можемо сприйняти це за беззаперечний факт, адже завжди є вірогідність, що вони були вмовлені своїми статевими партнерами чи згвалтовані, а потім страх суспільного осуду чи звинувачення у наклепі змушував їх мовчати.¹⁶⁴

Важливим є уточнення, що подібний стан речей був більш притаманний саме мешканкам сіл, коли ж більші населені пункти кардинально змінювали уклад життя, а з ним і ставлення до тілесності. Адже, після поразки у Кримській війні, імперська влада віддає суттєву кількість сил у пришвидшений технологічний розвиток. Американська історикиня Роуз Глікман зазначала, що у намаганні стимулювати зріст промисловості, Російська імперія мала за роки пройти трансформацію, яка у країн Західної Європи зайняла майже два сторіччя. В результаті, серед сільського населення утворилася така собі проміжна категорія «селян-робітників». З одного боку, це були люди, основним джерелом заробітку котрих була праця на

¹⁶² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16650 Арк. 7

¹⁶³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16647 Арк. 4

¹⁶⁴ Мицюк Н.А., Пушкарева Н. Л. (2019)., с 48

новоутворених підприємствах. Через те, що поширення виробництва імперією було не рівномірним і переважна більшість тяжіла до центрів промислових регіонів, пошук роботи змушував селян до тимчасового переїзду. З іншого, вони все ще, як зазначає авторка, були емоційно прив'язані до села та вважали саме його своїм домом. Саме тому, вони регулярно поверталися туди, наприклад, на час сільськогосподарських робіт або ж для проведення важливих для життя ритуалів, як весілля¹⁶⁵. Вивчаючи жінок з цієї ж категорії населення імперії, Барабара Енхель додає, що попри вимушений переїзд, вони все одно залишалися частиною громади свого села. Тому, як би довго селянка не була відсутня, по поверненню вона знову потрапляла під контроль своєї спільноти. При чому, нагляд був не лише фігуральний, а й практичний, бо їй треба було періодично подовжувати паспорт, щоб працювати у місті¹⁶⁶. Попри, зрозумілу, домінацію чоловіків у цій новоз'явленій суспільній групі, жінки в ній теж відігравали не останню роль та проходили той же нелегкий шлях життя працівниць. Проте, від'їзд жінки на роботу у цей період є більше девіацією, ніж сталою практикою. Енгель наголошує, що до цього їх змушували обставини, бо приватне господарство вже не могло прогодувати родину, або, як це траплялося у молодих дівчат, була потреба у грошах на посаг, якщо родина була бідна¹⁶⁷.

Унаслідок, відбувалося вже згадане раніше зниження морального стандарту вихованого патріархальною родиною, але не під впливом усіх тих нових можливостей і веселощів, запропонованих містом, а за рахунок суттєвого погіршення умов життя. Беручи за основну низку біографічних джерел, Глікман зображує сумне існування працівників виробництва. Подібно до загальноєвропейської тенденції, умови роботи та побуту були дуже важкими. По-перше, праця від 16 до 18 годин на добу, без будь-якого

¹⁶⁵ Glickman Rose, *Russian Factory Women: Workplace and Society, 1861-1914* (Berkeley, Calif.: Uni-versity of California Press, 1984), p. 2-9

¹⁶⁶ Engel B. A. *Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861—1914*, 1994. p. 77-78

¹⁶⁷ Там само: p. 74

піклування про захист здоров'я робітників¹⁶⁸. До того ж, якщо в чоловіків була просто низька оплата праці, то заробіток жінок, за підрахунками Енгель, був приблизно у три рази меншим¹⁶⁹. По-друге, фінансова скрута і без того обмежувала у пошуку житла, але жінки, додатково, мали думати про свою безпеку. Коли не виходило зняти кімнату разом з іншими працівницями, найбільш популярною опцією був барак – спільна кімната для обох статей, із обмеженою кількістю ліжок¹⁷⁰. Крім того, не можна оминати увагою тиск з боку керівництва, наприклад, чисельні штрафи. Для дослідників жіночої історії особливо виразними є штрафи за відсутність на робочому місці, адже це обмежувало можливості відпочинку під час вагітності, а головне – не давало змогу достатньо слідкувати за новонародженими дітьми та годувати їх¹⁷¹.

Енгель припускає, що із метою покращити таке становище, чи взагалі повернутися назад у село і жити за рахунок чоловіка, жінки ніколи не відкидали опції вийти у місті заміж. Проте, велику частину молодих працівниць це практичне бажання не приводило до позитивного наслідку. Так само як і на селі, жінок обманювали обіцянкою подальшого одруження. Історіографія описує найбільш критичні випадки, коли згода на подібні неформальні стосунки перетікала у консенсуальний шлюб чи будь-яку іншу форму неузаконеного співмешканця. Проте, якщо жінка вагітніла, то батько дитини міг просто піти, а вона не мала можливості закликати його до жодної відповідальності. Адже ця дитина була результатом забороненого зв'язку, а отже ніякої підтримки мати не знайшла б, ані в суді, ані у своєї спільноти¹⁷². До прикладу, подібна історія трапилася із працівницею цукрового заводу Васильківського повіту Єфросинією Остапенкою. Робітник цього ж заводу Григорій Круковський дуже агресивно чіплявся до дівчини і, за її словами,

¹⁶⁸ Glickman Rose, 1984, p.6, 10-11

¹⁶⁹ Engel B. A., 1994, p. 149

¹⁷⁰ Glickman Rose, 1984, p. 11-13

¹⁷¹ Там само: p. 6-7

¹⁷² Engel B. A., 1994, p. 159-162

обіцяв одружитися. Але, дізнавшись про вагітність, парубок припинив спілкування¹⁷³.

Найбільший ризик у згоді на такі стосунки полягав у тому, що коли вони завершувалися, не призвівши до шлюбу, дівчині було надалі складніше завести інші. В результаті, чим більше невдалих спроб і відповідно відомих загалу зв'язків із різними чоловіками, тим менше шанси вийти заміж, бо ставлення до таких жінок погіршувалося. У найбільш сумних випадках це могло завершитися неофіційною проституцією. Тобто не професією, а саме перебуванням у відносинах із різними чоловіками, заради вигоди¹⁷⁴. Гарним прикладом є працівниця іншого цукрового заводу тепер вже Липовецького повіту Уляна Шевцова. Батько її дитини невідомий, а у документах так і прописано, що завагітніла від «блудодияння». Своєю чергою, основна маса свідків з її оточення згадує, що вона вела аморальний спосіб життя і зустрічалася із різними чоловіками¹⁷⁵.

На додачу до вже згаданих в минулому розділі теоретичних концептів становища служниць, не можна не окреслити додаткові нюанси життя представниць цієї професії. Хоча, на перший погляд, їх умови праці були ліпшими, ніж в робітниць фабрик, моральний тиск на таких дівчат був суттєвіший. Корінь ситуації полягав у тому, що з моменту відміни кріпацтва минуло не так багато часу, аби господарі кардинально змінили ставлення до своїх слуг. Найбільш оптимальним варіантом для родин середньої забезпеченості було найняти одну дівчину із села для виконання усіх робіт в домі. Передбачалося, що вона на 2-3 роки повністю присвятить себе праці, водночас будь-які зв'язки були під заборорою¹⁷⁶. Враховуючи, що вільного часу у них було край мало, зручним було заводити відносини із кимось з оточення, наприклад, такими ж працівниками господарства. В схожих обставинах перебували служниці Пульхерія Харченкова, Степаніда Чечелева

¹⁷³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15852 Арк. 3

¹⁷⁴ Engel В. А., 1994, р. 147

¹⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15856 Арк. 62

¹⁷⁶ Engel В. А., 1994, р. 140-148

та кухарка Пейса Файнштейнова. Цікаво, що у своїх свідченнях жінки поділилися дуже обмеженою кількістю інформації про батьків дітей. З контексту складається враження, що більшої інформації про цих чоловіків у них і не було. Перша розповіла лише, що його звали Андрієм і він працював на того ж купця у Білій Церкві, що й вона. Проте, чоловіка ймовірно не знайшли, бо тоді б справа містила більше даних про нього¹⁷⁷. Обранця Чечелевої звали Прокопієм Безкровним і він був кучером того ж господарства¹⁷⁸, а батько дитина Файнштейнової Герасім Герш був буфетником¹⁷⁹.

Якщо зв'язок завершувався вагітністю, то утримувати дитину у домі господарі б не дозволили, а сільські родичі більш вірогідно не прийняли б на виховання незаконну дитину¹⁸⁰. В результаті, народження такого малюка ставало суттєвою проблемою для жінки, стару роботу вона втрачала, а шанси знайти нову суттєво зменшувалися. Коли ж повернення до рідного дому, через перспективу засудження, теж опцією не було. На думку Барбари Енгель, саме серед таких «селянок-мігранток» домінувало народження позашлюбних дітей. При цьому в середині категорії, на те аби залишити малюка наважувалося більше працівниць, ніж служниць, що доводить вразливіше соціальне становище останніх.¹⁸¹

Якщо не брати до уваги ті випадки, де стосунки були згадані мимобіжно, або фігурувало згвалтування, в опрацьованих матеріалах про фіксовану кількість «совокуплений» згадали Галушинська – 3¹⁸², Гараєвська – 4¹⁸³, а Клименчук точну кількість не вказала, проте додала, що мешкали далеко і бачилися рідко¹⁸⁴. На не зрозумілі кількісно, але дуже короткі, бо чоловіка

¹⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) 15854 Арк. 2

¹⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15873 Арк. 3 зв.

¹⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16479 Арк. 3

¹⁸⁰ Engel B. A., 1994, p. 147-149

¹⁸¹ Там само.: 86, 176

¹⁸² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) 15857 Арк. 5 зв

¹⁸³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) 15864 Арк. 7 зв

¹⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) 16648 Арк. 12 зв

забрали в рекрути, стосунки також вказує й Мальникова¹⁸⁵. Своєю чергою, Олександрович¹⁸⁶, Клименко¹⁸⁷ та Чечелева¹⁸⁸ зазначають, що перебували у постійному зв'язку із своїми обранцями, але виключно з ними та у сподіванні на шлюб. Обидва пояснення можна трактувати крізь призму виправдання та «зменшення гріховності», запропоновану польським дослідником Томашем Віслічем¹⁸⁹. Єдина героїня, яка, в рамках запропонованої істориком теорії, викликає сумніви це Ірина Лахтандідова, яка вказала, що мала лише 3 «совокупления» із постійним нареченим¹⁹⁰.

Говорячи безпосередньо про роль батька дитини в опрацьованих матеріалах, то першочергово варто звернути увагу, що в деяких історіях чоловік не присутній серед свідків, а наявний лише у згадках підозрюваної чи її оточення, або конкретного імені немає, взагалі. Таке відбувалося, коли підозрюваного його не пам'ятала чи її ймовірно не питали. Окрім вже згаданих випадків Харченкової, Чечелевої, Шевцової та Файнштейнової, де про батька було відомо мало, ще менше інформації відомо у справах Нестерової та Буркінської. У матеріалах слідства Буркінської батько не фігурує, коли ж у свідченнях Нестерової лише наводиться інформація, що він був «неизвестным солдатом», який відмовилися від відповідальності¹⁹¹. Українською важко зазначити конкретну причину відсутності інтересу уваги до чоловіків у представників слідства в цих випадках. Єдине можливе пояснення, для історії Нестерової, виключно практичне – велика відстань, подолання котрої справа не вартувала. Міщанка була з Чорнобиля Радомисльського повіту, тоді як справу проводили у м. Сквирі, однойменного повіту¹⁹². Своєю чергою, Буркінська, вірогідно, точно не знала від кого народила.

¹⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) 16639 Арк. 4 зв

¹⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) 16647 Арк. 4

¹⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) 15863 Арк. 15 зв.

¹⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) 15873 Арк. 3 зв.

¹⁸⁹ Вісліч Т. Любощі: шлюб та сексуальне життя селян Речі Посполитої XVII-XVIII ст. / пер. з пол. О.Вінниченко. Львів: Локальна історія, 2024, 102-103

¹⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) 16650 Арк. 3 зв.

¹⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16646 Арк. 3

¹⁹² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16646 Арк. 2 зв.-3

Загалом, судові справи не надають багато інформації про постать батька дитини, лише про його появу в житті підозрюваної, приклади котрих вже згадувалися в інших контекстах цього підрозділу. Єдиним нюансом, на який варто звернути увагу, аби ширше розкрити обставини зв'язку між цими чоловіками та жінками, буде їх вік. Якщо, досліджуючи шлюбну політику на українських теренах ХІХ ст., можна помітити тенденцію, то за даними Ірини Ігнатенко, середній вік для першого шлюбу сягав 14-15 років для обох статей¹⁹³, натомість Оксана Кись пропонує цифри: 16-18 для дівчат, та 18-20 для хлопців¹⁹⁴. Згадка віку була обов'язковим елементом будь-якого протоколу допиту. Беручи до уваги цю деталь зі свідчень опитаних батьків, можна підкреслити, що в основній своїй масі вони не мали аж надто великої різниці у віці з жінками. Якщо середній вік підозрюваних дорівнював 23 рокам, то середній вік батька у цих історіях — 31 рік. При цьому, таке число отримуємо за рахунок найстаршого — дядька Іван Шидельцинського зі справи Тетяни Садової, йому було 47 років. Проте, варто взяти до уваги, що самій Тетяні було 40 років, тож вони належали до однієї вікової категорії¹⁹⁵. Діаметрально протилежний стан речей був у солдатки Хроновської. Останній було 32 роки¹⁹⁶, а батькові її дитини Харитонові Постоленко було 25 років¹⁹⁷. Своєю чергою, якщо поррахувати середній вік інших чоловіків, без даних Шидельцинського, то вийде 22 роки, де найстаршим був вищезгаданий Постоленко, а наймолодшим – Кіндрат Герасимов з історії Галушинської, якому було 19 років¹⁹⁸. Відповідно, найчастіше стосунки відбувалися між представниками однієї вікової категорії.

Уся подальша оповідь присвячена вже ролі батька дитини в історії жінки. Звернемо увагу на найбільш типові моделі поведінки цих чоловіків,

¹⁹³ Ігнатенко І.В., 2016. С. 62

¹⁹⁴ Українські жінки в горнилі модернізації / під заг. редакцією Оксани Кись. - Харків: Видавництво КСД, 2017. С.4

¹⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16640 Арк. 17

¹⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16636 Арк. 5

¹⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16636 Арк. 7 зв

¹⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15857 Арк. 7

представлені у справах. Перше, у чому намагалися запевнити слідчого більшість парубків, це те, що їм про вагітність було не відомо. Можна передбачити, що їх як осіб не зацікавлених у народженні позашлюбної дитини, могло мотивувати не бажання підпасти під підозру у співучасті. Винятками стали історії Садової. З дячка Шидельцинського зняли обвинувачення, адже були наявні свідки Палій та Рябчук, які підтвердили, що дячок приходив до Садової і вимагав перестати наголошувати, що дитина його і що він, ніби, просив її позбутися¹⁹⁹. Для Палати цього було достатньо, аби визнати Шидельцинського невинним у співучасті, за відсутності доказів²⁰⁰.

Наступною обставиною, на яку звертали увагу як самі жінки, так і чоловіки, це те, що стосунки були за добровільною згодою. Хоча ставлення до згвалтувань у цей час неоднозначне, відповідний злочин, а отже і покарання за нього існувало, тому припускаємо, що слідство мусило офіційно проконтролювати цей момент. У подібних ситуаціях, доведення було схоже на те, що й в дітовбивства: свідки та медичний огляд жертви. Проте, з останнім у випадку, коли ключовим злочином було дітовбивство, виявлення майже неможливе. Справа в тому, що з моменту зв'язку минало дуже багато часу, а отже якби він і був насильницьким, всі сліди вже загоїлися. Відповідно, єдиною опцією лишалась чиясь думка. У джерелах згадка звинувачення у насиллі з боку батька дитини фігурувало у чотирьох справах: Галущинської²⁰¹, Остапенкової²⁰², Садової²⁰³ та Хроновської²⁰⁴. У випадку перших трьох не було свідків, які б виступили на підтримку якоїсь із сторін, отже слово потенційної жертви ставало проти слова ймовірного кривдника. В таких випадках найчастіше обиралася сторона чоловіка, тому Палатою виносилося рішення, що за відсутністю доказів, визнати його невинними. Водночас у випадку

¹⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16640 Арк. 24 зв

²⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16640 Арк. 41

²⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр . 15857 Арк. 20

²⁰² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15852 Арк. 7

²⁰³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16640 Арк. 35

²⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16636 Арк. 5 зв.

Хроновської одна із сусідок висловила підозру, що, можливо, між солдаткою та Постоленком був взаємний зв'язок²⁰⁵. Імовірно, цього, а також заяви самого чоловіка, виявилось достатнім, аби не знайти підтвердження насиллю.

3.2 Інформація про вагітність та пологи

Так само, як із історією обставин знайомства із батьком дитини, звинувачена була єдиною, хто володів інформацією про час перебування при надії та пологи. Хоча, як вже наводилося вище, тиск громади міг змусити дівчину зізнатися, проте, визнати вагітність та материнство не дорівнює визнати вбивство. Проаналізувавши протоколи допитів підозрюваних, загалом, і звернувши увагу на окремі частини речень, підкреслених ймовірно судовими чиновниками, можна виокремити низку повторюваних обставин. Якщо припустити, що існував якийсь список запитань до затриманої, то саме ці нюанси навмисно уточнювали в затриманої, а отже вони мали важливість для слідства.

Перше, що воліли дізнатися — це усвідомлення жінками їхнього стану. Дискусія про невизначеність «тілесної обізнаності» в тогочасних дівчат має своє відлуння й на розуміння ними, що відбувається з їх організмом під час виношування дитини. Враховуючи, що мова іде про небажаних нащадків, то умисно, за допомогою популярних тоді народних методів, їх ніхто не визначав. В результаті, маємо справу лише із випадковим усвідомленням перспективи стати матір'ю. У тих справах, де жінка згадувала або ж її просили прокоментувати час її вагітності, найпопулярнішим маркером становища був рух дитини. Варто вказати, що коли в Західній Європі перший поштовх дитини в утробі знаменував «входження душі», що відігравала одну з ключових ролей при розслідуванні злочинів пов'язаних із абортами та дітовбивством у правовому полі, але у Східній Європі ця практика популярності не мала.²⁰⁶

²⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16636 Арк. 8 зв.

²⁰⁶ Вісліч Т., 2024. С. 112

Саме на це відчуття звернуло увагу десятеро жінок. З одного боку, солдатка Хроновська, міщанка Буркінська та однодворка Садова, до цих випадків із перспективою стати дітовбивцею, мали декількох дітей, а отже вже бували при надії. Відповідно, жінки відразу усвідомили свій стан, адже відчували його раніше. Проте, аж ніяк не можна сказати, що відсутність досвіду не дозволяла виявити вагітність, тому що інші дівчата були при надії вперше, але підкреслили ті ж самі характеристики. При цьому, останні також наголосили, що не розповідали цю новину нікому із свого оточення. Особливо помітною була історія селянки Онисії Хавронінкової, яка навіть народивши дитину, відмовилася зізнаватися, у вагітності своїм родичам, які все вже самі зрозуміли²⁰⁷. Своєю чергою, Галущинська²⁰⁸, Кліменкова²⁰⁹ та Олександрович²¹⁰ своїх вагітностей не помітили і при цьому посилалися на той же показник – рухи дитини, але тільки з перспективи, що їх не було. Особливу увагу в контексті даного питання помітною видається історія Параски Галущинської, де згадується, що вона завагітніла через недосвідченість і за тих же причин не усвідомлювалась свого стану. Недовіра до її тверджень викликана тим, що дівчина була однією з найстарших в родині з 5 дітей, а її наймолодший брат народився, коли їй було 14²¹¹. Відповідно, вона мусила бачити як мінімум 4 вагітності своєї матері. Рівень її обізнаності у питанні репродукції, звичайно, залишається питанням дискусійним. Але певне вдавання і той факт, що судовий слідчий в акті наголосив, що вагітність наступила через незнання цю героїню виокремлюють²¹².

Також в контексті деяких справ прослідковується такий критерій, як «ставлення до вагітності». Як зазначає Оксана Кісь, соціокультурна роль матері починалася ще на етапі виношування дитини, бо на жінку покладалася

²⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15855 Арк. 5 зв

²⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15857 Арк. 5 зв

²⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15863 Арк. 1 зв

²¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр .16647 Арк. 4

²¹¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15857 Арк. 27-27 зв

²¹² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15857 Арк. 5 зв

вся відповідальність за збереження плоду. В результаті, від майбутньої матері очікувалося дотримання певних правил поведінки²¹³. Оминемо увагою різноманітні ірраціональні норми: заборони дивитися на вогонь, відвідувати похорони та інші народні забобони, а сфокусуємося на практичних виявах необхідної поведінки. Загалом, всі дії як жінки, так й її оточення мали б бути спрямовані на збереження вагітності, особливо, коли вона була перша. З майбутньої матері знімали певну частину фізично важкої роботи по господарству²¹⁴. Водночас родина, відчуваючи свої зобов'язання, теж наглядала за процесом. Особливо, якщо вагітна не дотримувалася правил, бо це в рамках тогочасного світосприйняття могло стати причиною народження хворої дитини²¹⁵, в чому потім звинувачували матір. Відповідно, нехтування нормами поведінки перебування при надії могли розглядати теж, як своєрідний маркер небажання майбутнього малюка. Проте, важливо брати до уваги, що під цю обставину навряд чи підпадали мігрантки до більших населених пунктів, бо вони були відірваними від своїх родин і мусили дуже багато працювати заради збереження робочого місця, а отже не змогли б виконувати усі вимоги.

Загалом, з контексту опрацьованих матеріалів складається враження, що всі жінки так або інакше не змінювали стилю свого життя. Згадки про те, що жінка все одно продовжувала працювати майже до самих пологів, або поїхала не задовго до них, виникають у справах працівниць цукрових фабрик Остапенкової²¹⁶ та Шевцової²¹⁷. Так само, працюючи, пройшли через вагітність служниці Галушинська²¹⁸, Мельникова²¹⁹ та Чечелева²²⁰. Проте, є

²¹³ Кісь, Оксана. Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. / О. Кісь; Інститут народознавства НАН України. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. С 170-

²¹⁴ Ігнатенко І.В., 2016. С. 137

²¹⁵ Кісь, Оксана., 2012. С 170

²¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15852 Арк. 3- 3 зв

²¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15856 Арк. 6

²¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15857 Арк. 5

²¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16639 Арк. 29-30

²²⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15873 Арк. 4

історії солдатки Хроновської та селянки Носачевої, де звертається особлива увага на те, що жінки фізично перенавантажували себе. Хроновська була вдовою і хоча на дітей-підлітків вже певно перекладали якісь обов'язки, головою родинного господарства була вона сама. Жінка зазначає, що під час того, як вона несла важкий мішок, в неї розпочалася кровотеча і так вона зрозуміла, що вагітна²²¹. Носачева ж згадувала, що не тільки носила мішки із житом, а ще й танцювала під час вагітності²²². Можна припустити, що уточнюючи цей момент, хотіла перевірити, чи не намагалася жінка викликати у себе викидень. Адже на рівні із різними замовляннями та магічними відварами, звичайне фізичне перенавантаження чи спричинення собі будь-якої іншої мануальної шкоди було відомим методом позбавитися від небажаного плоду²²³. Крім того, можна також припустити, що якщо жінки приховували від оточення свій стан, то вони не могли дозволити собі якісь суттєві зміни у поведінці, аби близькі не здогадалися.

Неможливість, хоча б в рамках власної родини, пережити традиційну вагітність призводила до нетипових пологів. Традиційним місцем для цього вважався будинок, де проживала жінка, а на допомогу їй приходила заздальгідь запрошена повитуха та старші жінки. Народити у себе в хаті змогли лише Хавронікова²²⁴, Харчеркова²²⁵, Садова²²⁶ та Хроновська²²⁷. Проте, жінки додали, що при цьому ані батьків, у випадку перших двох, ані дітей у випадку двох останніх не було. Коли ж, всі інші, хто не мав можливості народити вдома, робили це в різноманітних місцях. Так, дев'ятеро зустріли пологи на вулиці: у рову біля кладовища, як Носачева²²⁸; за будинком, як

²²¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16636 Арк. 6

²²² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16466 Арк. 4 зв

²²³ Ігнатенко І.В., 2016. С.154

²²⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15855 Арк. 5-6

²²⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15854 Арк. 2-3

²²⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16640 Арк. 35-35 зв.

²²⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16636 Арк.6

²²⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16466 Арк. 26 зв.

Галушинская²²⁹; чи на шляху до поля, як сталося із Кліменковою²³⁰. Трохи менше, а саме троє жінок, народили у господарчому приміщенні: Остапенкова²³¹ та Чечелева²³² на складі з дровами, а Наконечная – у клуні²³³. Відповідно й повитуха не приймала жодні з цих пологів.

Хоча починаючи ще з другої половини XVIII ст., народна медицина поступово програє науковій, а отже переходить із жіночої сфери впливу в чоловічу, пологи все ще залишаються переважно справою перших, коли знання навіть у дипломованих лікарів були переважно теоретичними²³⁴. Водночас, загальні уявлення із цього питання зводилися до того, що це важкий та непередбачуваний процес. Саме тому, досить очікуваною була заява жінки, що вона втратила свідомість, а з нею й пам'ять. Подібна обставина прослідковується у справах сімох жінок, при чому Тетяна Садова додавала, що мала схожу ситуацію і пропонувала запросити до свідчень повитуху, яка приймала її старших дітей, і може підтвердити цю особливість підозрюваної²³⁵. Враховуючи, що це той момент, який неможливо ані спростувати, ані підтвердити жодним чином, його вірогідно просто приймали.

Дуже важливим для розкриття дітовбивства було чітко визначити народилася дитина живою чи мертвою, адже це було ключовою характеристикою складу злочину. Зрозуміло, що якби було доведено натуральну смерть намовляти, то ніякого порушення закону не відбувалося б. Відповідно, коли це питання ставили підозрюваній, то жінка, особливо коли перед цим вказала на втрату свідомості, говорила, що не пам'ятає стан дитини

²²⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15857 Арк. 1

²³⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15863 Арк. 1 зв

²³¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15852 Арк. 2

²³² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15873 Арк. 4

²³³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15865 Арк. 24 зв

²³⁴ Маслійчук В. Держава та «лікарки». Постанова медичної системи на українських землях Російської імперії (XVIII – поч. XIX ст.) / Розчаклування недуги. Локальна традиція, старі хвороби та нова медицина в Україні XVIII – XIX ст./ Колективна монографія за ред. В.Маслійчука та І.Сердюка. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. С.180-184

²³⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16640 Арк. 35 зв.

на самому початку. Наприклад, Остапенкова²³⁶ та Носачева²³⁷ зазначали, що яким народилося малюки вони не пам'ятають, але коли прийшли до тяти дитина була вже мертва. Коли ж Чечелева все-таки побачила дитину живою, але втратила свідомість відразу після і коли отямалася, новонароджений теж вже був неживий²³⁸. Говорячи про решту жінок, які засвідчили, що лишалися свідомими, вони все одно говорили, що немовля народилося відразу мертвим. Живий чи ні, підозрювані помічали за наявністю чи відсутністю рухів та криків намовляти. Деякі жінки, навіть, зазначали, що умисно чекали у надії, що у дитини з'являться ознаки життя. Клименкова чикала, за її словами, близько двох годин²³⁹, а Хроновська трохи більше години²⁴⁰. В результаті, коли стан малюка давав породіллям зрозуміти, що він мертвий, їх охоплював шалений страх і вони, піддаючись котрому, намагалися позбутися дитини. Наприклад, викидала у воду, як Харченкова²⁴¹ чи Фейнштейнова²⁴².

Висновок

Згідно з усім вищезгаданим, можна зробити висновок, що дітовбивство було ширшою категорією, ніж пропонували теоретичні матеріали. По-перше, використання самого поняття у судових справах було більше бажаною опцією, ніж суворою вимогою, але за потреби судочинці могли вдатися до альтернативи. По-друге, найбільш сталими характеристиками були саме вбивство незаконнонародженої дитини і саме матір'ю, водночас усі інші, згадані в минулому розділі обставини були додатковими.

Крім того можна підкреслити, що переважна відсутність у дітовбивства реальних свідків, або ймовірна відмова останніх розкривати відомі їм подробиці справи, приводила до того, що існувала вагома частка інформації єдиним носієм котрої була сама підозрювана. Попри те, що опис передуючих

²³⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15852 Арк. 6

²³⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16466 Арк. 9

²³⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15873 Арк. 4

²³⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15863 Арк. 1 зв

²⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16636 Арк.6

²⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр 15854 Арк. 2

²⁴² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр 16479 Арк. 1 зв

інциденту подій, а саме: обставини знайомства із батьком дитини, час перебування при надії та самі пологи – був фундаментальним складником для подальшого ходу розслідування та винесення вироку, його валідність виглядає досить умовною. Основа його ненадійності полягає у беззаперечній суб'єктивності усіх джерел слідства. По-перше, навіть якщо зводити розуміння підозрюваною імперського судочинства до мінімуму, можна припускати, що якась усвідомлення загрози, хоча б як від новоприбульців, перед представниками влади у жінки було, а отже вона залишалася особою зацікавленою у своїй невинуватості та скорішому від'їзді чиновників. По-друге, якщо говорити про погляд на ситуацію батька дитини, то його думки так само не можуть бути позбавлені впливом чисельних нюансів, як, наприклад, особиста помста чи бажання уникнути відповідальності.

Четвертий розділ

«Ключові категорії доказів та їх вплив на винесення вироку»

Попри те, що головною причиною порушення закону у справі про дітовбивство, мусило б бути позбавлення життя дитини, увесь той комплексний контекст, що супроводжував цей злочин, зумовлював значно глибші причини карати за нього. Український історик Володимир Маслійчук суттєву увагу присвячує питанню блуду, тобто дошлюбного зв'язку, результатом котрого ставала незаконнонароджена дитина²⁴³. В цьому випадку, можна також припустити вияв «правової культури» Російської імперії, котрий яскравіше проявився у попередніх кодексах. Так, наприклад, у «Соборному уложенні» від 1649 р. проблема дітовбивства окреслена у 26 ст. XXII розділу. Вбивство матір'ю, або з її волі, незаконно прижитої дитини фігурує саме як результат попереднього аморального життя, за яке іде основна кара²⁴⁴. Відповідно, бажання покарати саме попередній гріховний зв'язок часто ставало основою для винесення вироку за дітовбивство. Ще глибше у питання трактувань занурюється Томаш Вісліч, який зазначав, що кара покладалася, навіть, не за сам факт інтимних стосунків у неодруженої пари, а за недотримання «принципів обережності», що призводять до «порушення засад соціальної довіри»²⁴⁵. Іншими словами, людей засуджували, бо вони поставили під загрозу звичний уклад життя цієї спільноти.

Архаїчне право на українських теренах пропонувало розлогий спектр покарань за блуд від водіння по селу у солом'яному хомуті²⁴⁶ та публічного побиття до саджання на ланцюг біля церкви²⁴⁷. Такі дії присоромлювали та виокремлювали обвинувачену. Найбільш відомим для українських терен

²⁴³ Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008.с. 11-12

²⁴⁴ Соборное уложение Гл. 22, ст. 26

²⁴⁵ Вісліч Т., 2024. с 144

²⁴⁶ Маслійчук В. (2008), с. 11

²⁴⁷ Бытовое насилие в истории российской повседневности. общ. ред. и сост. М. Г. Муравьевой, Н. Л. Пушкаревой, 2012. С. 30-32

метод іншування таких жінок це феномен жінок-покриток²⁴⁸, коли незаміжня дівчина починала носити хустину, як вже пошлюблена жінка, бо втратила цноту до шлюбу і в результаті народила дитину. Розуміння цього ритуалу дещо амбівалентне. З одного боку, народний фольклор рясно демонструє, що клеймо покритки було ледь не найгіршим становищем для жінки у спільноті, з точки зору соціальної ієрархії. Життя супроводжувалося показовим ігноруванням та приниженням як самої покритки, так і її родини²⁴⁹. Інколи, могло доходити до побиття або вигнання. Коли, з іншого боку, існують теорії, що переведення дівчини у становище покритки мало на меті не лише покарати чи осоромити її, а й додатково «виправити соціальну невідповідність». Тобто, хоча б якось провести ритуал переходу дівчини до наступної вікової категорії, бо хустка чи очіпок є обов'язковим атрибутом заміжніх жінок, таким чином ніби виправивши її помилку і відновити звичну систему функціонування спільноти²⁵⁰. Цікавий приклад такого нетипового ставлення героїні до необхідності покрити голову знаходимо у джерелах. Покритися у 1866 році хотіла мешканка с. Вербівки Звенигородського повіту Дарія Клименкова. Коли дівчина дізналася, що вагітна від свого коханця селянина Лисенка, то розраховувала, що він з нею одружиться. За словами батька дитини, вона пропонувала пов'язатися хусткою, аби показати односельцям свій новий стан. Проте, чоловік одружуватися, як стало потім зрозуміло, і не планував, а тому відмовив Клименко від такої публічної заяви. Ба більше, коли ситуація розкрилася, молодик вказав, що це Дарія до нього чіплялася, а він стосунків взагалі не хотів²⁵¹. Маємо неординарний приклад, де дівчина була готова публічно визнати свій блудний зв'язок і на певний час прийняти стан покритки, при умові, що викликаний суспільний тиск змусить її обранця з нею одружитися, а їх дитина народиться законною. Проте, задумане не

²⁴⁸ Маслійчук В. (2008), с. 26

²⁴⁹ Маслійчук В. (2008). С 11-12

²⁵⁰ Бытовое насилие в истории российской повседневности. общ. ред. и сост. М. Г. Муравьевой, Н. Л. Пушкаревой, 2012, с. 35

²⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15863 Арк. 14 зв.

здійснилося, і наречений не просто відмовився свататися, а й вмовляв Клименкову позбутися дитини. Своєю чергою, коли розвиток подій призводив до втручання правоохоронних інституцій, ситуація починала потребувати значно складнішої системи оцінки.

4.1 Судово-медична експертиза

Окрім посилення ролі суб'єктивності, що прийшло у пореформене судочинство із введенням присяжних, його важливою характеристикою у позаминулому столітті була так звана «доктрина доказу», яка забезпечувала склад злочину. Тобто чинними та, принаймні на погляд слідства, беззаперечними мусили бути доведення того, що акт правопорушення було скоєно із злісним наміром і конкретною людиною²⁵². Важливе місце, особливо коли проводився розбір діянь насильницького характеру, займали свідчення лікаря²⁵³.

Медична та медико-психологічні точки зору на дітовбивство формувалися під впливом юридичної інтерпретації цього явища. Відповідно, для лікарів існувало два підходи до аналізу дітовбивства: як акту позбавлення життя новонародженого та психологічні особливості матері, які б могли змусити її піти на такий злочин. В результаті й об'єктів медичного дослідження було двоє: труп немовляти та тіло жінки. У випадку першого основними задачами були: зрозуміти чи народилася дитина живою або мертвою, а коли живою – то що спровокувало загибель. Саме ці моменти гарантували, що це був саме злочин, а не, наприклад, нещасний випадок²⁵⁴. Своєю чергою, оцінка ментального стану підозрюваної дозволяло або забороняло «внять в вину», тобто констатувати чи психічне здоров'я людини дає їй можливість відповідати за свої вчинки²⁵⁵.

²⁵² Becker, Elisa. *Medicine, Law, and the State in Imperial Russia*. Budapest: Central European University Press, 2011. P. 199

²⁵³ Jackson M. (Ed.), 2002., p. 157

²⁵⁴ Бытовое насилие в истории российской повседневности. общ. ред. и сост. М. Г. Муравьевой, Н. Л. Пушкаревой, 2012. с. 110

²⁵⁵ Becker, Elisa., 2011. P.200

Загалом, через те, що медичний огляд був маніпуляцією регламентованою, а його виконання спиралося на усі можливі на той момент та доступні в конкретних обставинах досягнення науки, медичний аналіз вважався одним із найбільш об'єктивних поглядів на ситуацію. Як вже згадувалося, першочергово лікаря викликали для огляду тіла немовляти. Згідно з підручником з судово-медичної експертизи австрійського професора судової медицини Едуарда Гофмана, ключовими питаннями до лікаря були, вже згадані: народився малюк живим, як довго жив після пологів та що було причиною його смерті²⁵⁶. Існувало два маркери для визначення життєздатності дитини на самому початку. Безпосередньо для лікарів це був перший подих, про те відбувся він чи ні судили за станом легень, які аналізували за факторами об'єму, кольору, консистенції та вага. Якщо не вдаватися у подробиці проведення цих тестів у ХІХ ст., відповідно до кваліфікації тогочасних лікарів, вони знали, що легені немовляти розтягувалися, коли до них потрапляло повітря. Своєю чергою, подальше дихання та його інтенсивність ставали показниками тривалості життя дитини, та вимірювалися видозміною у структурі тканин, що їх на початку життя провокує кисень. Іншими словами, відповідно до уявлень тогочасних фахівців, чим більше кисню потрапляло до легень, тим більш рихлі вони ставали²⁵⁷. При цьому, автор наголошує, що подібні дослідження не можна вважати за абсолютні. Адже, наприклад, існувала «мнимая смерть», коли народжена живою дитина мала легені надиханої чи навпаки. Саме тому необхідним була оцінити усі внутрішні органи, наприклад, сліди впливів кисню на травневу систему²⁵⁸. Різноманітні «проби життя» можна було провести для більшості тканин, якщо виникала така потреба²⁵⁹. Саме тому лікар радить не давати остаточної відповіді, поки не буде абсолютної впевненості, а обмежитися в акті констатацією серйозного

²⁵⁶ Гофман Э., Учебникъ судебной медицины, ред. И.М. Сорокин, Издание Л.Ф. Пантелѣва. С.-Петербургъ. (1887) с. 561

²⁵⁷ Там само: С. 563-565

²⁵⁸ Там само: С. 578

²⁵⁹ Гофман Э.1887, С. 573

припущення²⁶⁰. Цікаво, що відмінність становище судово-медичного експерта в Російській імперії від практик більшості європейських країн полягала у тому, що лікар міг бути притягнутим до відповідальності за «лжесвідетельство»²⁶¹, тому йому було надійніше відмовитися від зайвої категоричності.

Важливість медичного огляду помітна й на практиці, бо його було проведено у кожному з 19 випадків. Так у 14 справах лікарями було проведено огляд тіл новонароджених. Переважна більшість з них були визнані живими, бо хоч трохи дихали після народження. Також увагу звертали на фактор зрілості малюка та сліди вроджених хвороб, адже ці обидва фактори могли призвести до подальшої природної загибелі малюка. Так, наприклад, наявність якогось вродженого захворювання лікар зазначав у доньки Файнштейнової, п'ятиденної Хави.²⁶² Фахівець взяв до уваги свідчення підозрюваної про те, що дитина померла у неї на руках і вона від страху викинула її у воду, тому запропонував гіпотезу, що раптова смерть маляти можлива, бо наявні ознаки вродженої хвороби. Якої саме медик не вказав. Крім того, часто ще на етапі опису малюка судовим слідчим, або свідками, окрема увага приділялася станом пуповини. Попри те, що на рівні професійної медицини неперев'язана або неправильно перев'язана пуповина могла призвести до смерті, повільно виводили зі списку першопричин²⁶³, на менш наукових рівнях це, певно, мало якийсь сенс. Припускаємо, що могли сприймати незав'язану пуповину як спробу пасивного вбивства дитини.

Рідкісними були ті випадки, коли огляд малюка проведено не було, представлені історіями Кліменчук, Мельник та Клименкової. В усіх випадках прослідковується, що запорукою будь-якого судово-медичного огляду була швидкість і якщо втрачався час, то ця частина слідства просто втрачала сенс. Наприклад, у випадку Дар'ї Клименкової, повітовий лікар приїхав аж за

²⁶⁰ Гофман Э.1887 : С. 579

²⁶¹ Шавров К.В. «Експертиза в уголовном суде», Вѣстникъ Права, 1899. с. 14

²⁶² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16479 Арк. 27 зв

²⁶³ Гофман Э., 1887, с. 614

тиждень із моменту смерті дитини і тіло вже було не придатне для огляду²⁶⁴. Подібне відбулося і у випадку Васеї Мельник. Лікар Чигиринського повіту був відсутнім і поки йому знайшли заміну серед місцевих вільнопрактикуючих колег минуло 10 днів. Судовий слідчий писав до Палати кримінального суду, із проханням надати дозвіл на проведення розтину із порушенням²⁶⁵. У випадку із Клімінчук, тіло дитини було знайдено аж за 5 тижнів після смерті, тому в огляді вже не було сенс²⁶⁶.

Якщо говорити про ті випадки, де огляд тіла жінки все-таки проводили, то він був двох ґатунків. По-перше, перевіряли стан ментального здоров'я підозрюваної. Американський історик Стівен Франк звертає увагу, що у насильницьких злочинах скоєних жінками правники імперії вбачали вияв «злочинної сексуальної пристрасті», саме тому за словами дослідника, починаючи із ранніх 1860-х тестування психічного стану підозрюваних стає ледь не обов'язковою частиною слідчих дій. Адже такі злочини суперечили сконструйованим під впливом традиційних цінностей уявленням про норму поведінки для жінки, які так само були необхідним складником функціонування патріархальної імперії²⁶⁷. Британська дослідниця Хіларі Марланд зазначає, що психологічний аспект був просто необхідним для доведення, що жінку, загалом, можна притягати до відповідальності. Адже тоді дуже популярним був концепт «ірраціонального імпульсу», який, на думку медиків, виникав під впливом усіх тих складнощів, що переживала жінка під час вагітності та безпосередньо пологів. Фахівці пропонували спектр від легкого «запаморочення» до абсолютної втрати породіллю контролю над своїми діями. Крім того, вважалося, що коли дітовбивство повністю заперечує жіночу природу, то ментальний стан підозрюваної варто апріорі піддавати

²⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15863 Арк. 77

²⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16639 Арк. 26-26 зв.

²⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16648 Арк. 43

²⁶⁷ Arnot, M. L., Osborne, C. (Eds.) (1999). *Gender and Crime in Modern Europe*. (Women's and Gender History). UCL Press. P 102

сумніву. Із зручностей для самої потерпілої, подібний діагноз можна було використати в якості ключового аргументу захисту на суді²⁶⁸.

В опрацьованих матеріалах не помітна аж така категорична необхідність в процедурі перевірки ментального здоров'я. Наприклад, додаткового медичного огляду на наявність душевних хвороб зазнала міщанку з Василькова єврейку Злату Буркінську, яку звинувачували у вбивстві знайденого в болоті її сина Меєра. У слідства з'явилася інформація, що за рік до того Буркінська близько 3 місяців лікувалася від «умолишонства» в Кирилівському богоугодному закладі, коли ж сама її хвороби розпочалася приблизно за рік до того²⁶⁹. Тому перед слідством постало питання, який був психологічний стан підозрюваної на момент скоєння злочину. Наприклад, сам слідчий повідомив, що при проведенні формального допиту поведінка затриманої була дещо дивною, а деякі її відповіді були позбавлені сенсу. Своєю чергою, «Общегубернское присутствие» провело обстеження жінки і не виявило ніяких ознак ментальних проблем на той момент. На жаль, самого протоколу тестування справа не зберегла, але відповідно до його згадок в акті Палати, огляд мав складатися із низки запитань, а також з аналізу її міміки, реакції та поведінки, загалом. У випадку Буркінської за проведення процедури відповідав лікар тюремного замку. На основі його рапорту «Присутсвие» затвердило, що з жінкою все добре. Коментар, щодо стану підозрюваної дав і наглядач єврейської богадільні, який теж зазначив, що вона вела себе спокійно і лише була дуже мовчазна²⁷⁰.

По-друге, якщо говорити про судово-медичний огляд тіла жінки, а доцільніше конкретизувати – його інтимних частин, то як вже згадувалося, він був не дуже популярною практикою. Його іншою процесуальною відмінністю було суттєве скорочення присутніх при проведенні процедури свідків. Якщо при інших типах аналізу, обов'язково мусив бути присутній судовий слідчий

²⁶⁸ Jackson M. (Ed.), 2002., с. 168

²⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15866 Арк. 4

²⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15866 Арк. 8-9 зв.

та поняті, то у випадку такого приватного моменту підозрювана, принаймні офіційно, мала право попросити судового слідчого піти, а замість чоловіків, свідками ставали заміжні жінки²⁷¹. Проте, не можна оминати увагою й протилежне, запропоноване Наталією Пушкарьовою, трактування гінекологічних оглядів, під час котрих свідків-чоловіків могли не прибирати як способу умисно присоромити жінку²⁷².

Нагадаємо, що довести згвалтування шляхом медичного огляду, у справах про дітовбивство було край важко, адже минуло багато часу. Саме тому, більш затребуваною причиною для огляду було довести, що жінка була вагітна і народила. Відповідно, справ, де фігурують матеріали цього спрямування, не багато, лише у матеріалах однодворки Тетяни Садової²⁷³ та селянки Онисії Хавронінкової²⁷⁴. В обидвох випадках це були достатньо деталізовані описи інтимних частин тіла жінок, спираючись на котрі, лікар констатував, чи вона нещодавно народжувала. Причина, чому могли оглядати Хавронінкову, достатньо зрозуміла, бо дівчина до останнього відмовлялася визнавати свою вагітність і намагалася, навіть, сперечатися з цього приводу із лікарем, про що останній згадав в Акті²⁷⁵. Тому, треба було офіційно затвердити, що вона породілля. Коли ж, причини для огляду Садової менш характерні, бо свій зв'язок із найденою дитиною вона визнала, а згвалтування, в якому вона звинувачувала дячка, вже не можна було довести.

4.2 Свідки та фактори впливу на них

Коли ж медичні свідчення не визнавалися Лікарським відділенням, або не задовольняли потреб слідства з якихось інших причин, другим релевантним джерелом доказів у справах про дітовбивство ставали усні свідчення. Ключова особливість цих матеріалів вже мимобіжно згадувалася і полягала у тому, що

²⁷¹ Becker, Elisa., 2011. P. 204

²⁷² Мицюк Н. А., & Пушкарева Н.Л. (2019)., 48-49

²⁷³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16479 Арк. 3

²⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15855 Арк 37 зв.

²⁷⁵ Там само: Арк. 37

вони формувалися у комунікації між судовим слідчим та опитаним, а отже базувалися на суб'єктивному погляді на ситуацію та підпадали під різноманітні індивідуальні впливи. Враховуючи, що переважну більшість свідків судових справ у цього дослідження становили селяни, розглянемо ті обставини, які потенційно могли впливати на них, коли вони повідомляли чиновникам якусь інформацію.

По-перше, сільські спільноти були закритими. Тому, невідомі люди, що розпитують про життя однієї з сусідок, могли викликати підозру та недовіру²⁷⁶. В цьому контексті варто згадати ідею історикіні Маргарет Артон, що додатковий тиск на свідків могла чинити також думка, що вони мусять вирішувати чиюсь долю²⁷⁷. У випадку із опрацьованими матеріалами, це можна трактувати як ймовірне нерозуміння селянами майбутнього представниці своєї спільноти. Адже, одна справа, коли її покарає відомий їм природній закон і зовсім інше, коли дівчину заберуть і засудять до незрозумілих їм заходів. Гадаємо, що подібна відповідальність, особливо у випадках звичайних дівчат із знайомих свідкам родин, і могла впливати на представлення чиновникам інформації. Проте, коли вже говорити про суб'єктивність, то не можна не припустити й умисно негативні коментарі, зумовлені іншими особистісними конфліктами між підозрюваною та свідком. Наприклад, саме на упереджене ставлення своїх обвинувачів скаржилася Тетяна Садова, коли зазначала, що сусід-паламар її недолюблював і тому умисно пішов заявляти про підозру у дітовбивстві²⁷⁸.

По-друге, нагадаємо, що перший допит найчастіше проводив не судовий слідчий, а пристав від поліції. Звичайно, вкрай важко проаналізувати ставлення нижчих верств населення до правоохоронців, бо збір подібних

²⁷⁶Antonova, K., Antonov, S. (2018). The Maiden and the Wolf: Law, Gender, and Sexual Violence in Imperial Russia. *Slavic Review*, 77(1), p. 112

²⁷⁷ Jackson M. (Ed.). (2002), p. 162

²⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16640 Арк. 35

даних тоді не проводився²⁷⁹. Проте, спираючись на те, яким малювала образ правоохоронця більш освічена частина населення у популярній культурі того часу, можна зробити висновок про усвідомлення проблеми низьких професійних якостей у працівників поліції²⁸⁰. Іншими словами, побутували думки, що рівень грамотності сільського поліціанта міг не перевищувати селянського. З одного боку, вони були ментально близькі людям, яких допитували, коли, з іншого, якість виконання роботи інколи страждала, бо поліцейському просто не вистачало фахових знань²⁸¹. Якщо говорити про судового слідчого, то варто нагадати, що посада існувала лише декілька років і тому не можна впевнено сказати, що селяни розуміли із ким вони говорять і чим цей представник влади відрізняється від поліцейських. Якщо ж селяни сприймали його за поліцейського, бо слідчий часто міг мати останніх у супроводі, то можна припустити, що його вважали не просто чужаком, а ще й додавали відомі негативні характеристики приписаних правоохоронцям.

Першою групою свідків було найближче оточення дівчини, переважно її родина. Коли таких не було, то першими свідками ставали сусіди чи люди з місця роботи. Питаннями, на які їх просив відповісти слідчий, були пов'язані із знаннями про попередні особисті стосунки затриманої із батьком дитини, чи знали вони про вагітність та чи можуть щось сказати про саме вбивство малюка.

В опрацьованих джерелах маємо 3 історії, де певні представники оточення підозрюваної чітко вказали, що їм було відомо про вагітність дівчини, — це випадки Шевцової, Остапенкової та Садової. Щодо першої, то робітники цукрового заводу, на якому працювала дівчина, зазначали, що вона а майже не приховувала, ані далекий від пристойного стиль життя, ані саму

²⁷⁹ Поліція Російської імперії: міфи і реальність: монографія / С. А. Лук'янов та ін.; наук. ред. С. А. Лук'янов. – М. : Московський університет МВС Росії імені В. Я. Кикотя, 2020. С. 87-88, 90

²⁸⁰ Там само: С. 168

²⁸¹ Там само: С. 117

вагітність. Остапенкова розповіла про своє становище матері, тітці та сестрі²⁸². При цьому в цій же справі фігурує і протилежний момент, коли сусідка підозрюваної за казематом Ірина Постишева зазначила, що не знає про інтимне життя сусідки та не помічала її вагітності²⁸³. Ця ситуація викликає підозру, щодо відвертості Постишеві, бо достатньо нереалістичною здається ситуація, коли проживши так багато часу разом, одна сусідка не помітила вагітності іншої. Садова ж розказала потенційному батькові майбутню дитину, а від останнього про це дізнався паламар, який й заявив судовому слідчому²⁸⁴. Представлено вісім історій, де певні свідки зазначали, що ніби щось знала. Проте, їх заяви були якісь неконкретні та побудовані на підозрах, чи плітках. Такі свідчення, до прикладу, давали свідки у справах Носечевої²⁸⁵, Лахтандідової²⁸⁶ та Олександрович²⁸⁷, сусіди підозрювали дівчину у вагітності та не наважувалися спитати. При цьому родини жінок наголошували, що нічого не знали.

Своєю чергою, останню категорію склали ті справи, де серед свідків не знайшлося нікого, хто міг би поділитися зі слідством конкретною інформацією про минуле життя підозрюваною та відповісти на вказані вище питання. Як вже згадувалося, у випадку Марини Нестеревої²⁸⁸ та Пейси Файнштейнової²⁸⁹ у повіті, де було скоєно злочин, їх ніхто не знав, бо вони були проїздом. Водночас, в рідних містах про них не пам'ятали. Саме тому слідству було край важко сформувати про них хоча б якісь придатні до оцінки характеристики. В інших історіях, де було представлено оточення жінок, свідки просто зазначали, що їм було невідомо про події в особистому житті підозрюваної, бо вона їм не розповідала. На контрасті із тим, що ще на самому

²⁸² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15852 Арк. 5 зв

²⁸³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 15852 Арк. 19

²⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16640 Арк 35

²⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр.16466 Арк. 3 зв.

²⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр.16650 Арк. 26

²⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр.16647 Арк 11

²⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16646 Арк 2

²⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16479 Арк 3 зв.

початку ті ж спільноти достатньо швидко звинувачували конкретних дівчат у дітовбивстві, постає сумнів, як вони визначали дітовбивець, не знаючи про їх вагітності.

Крім того, неоднозначно виглядають свідчення матерів Галушинської²⁹⁰, Гараєвської²⁹¹ та Харченкової²⁹². Адже, досвідченні жінки вказали, що не помічали перебування доньок при надії, живучі із ними в одному домі. Найбільш вірогідно маємо історії звичайного приховування старшими жінками попередньої блудної поведінки та подальшого злочину дітовбивства своїх доньок²⁹³. Ще цікавіші ідеї підкреслюємо у праці Томаш Віслічя. Дослідник звертає увагу на обставину, коли працівники якогось господарства були схоплені на блуді, то відповідальність за це з ними міг розділити і власник цього господарства. Адже останній ніс своєрідну «батьківську» відповідальність за молодих наймитів²⁹⁴. Попри відсутність прямої законної відповідальності для батьків за блуд дітей, відбиток на них як на поганих вихователях, та шкода соціальному капіталові родини, загалом, могла змушувати старших приховувати гріхи своїх дітей, а може навіть ставати їх співучасниками.

Аналізуючи рівень інформаційного навантаження «повального обшуку», то як вже згадувалося, в більшій мірі це була формальна процедура. Майже в усіх справах це були одноманітні позитивні характеристики. Подібне можна спробувати пояснити, хоча б тим, що опитувані могли й не знати підозрювану, або знати досить погано. Крім того, цікаву думку, із посиланням на англійського дослідника Лора Говінга, пропонує Вісліч. Останній зазначає, що через низький рівень знань про фізіологію жінки, а також існування різноманітних фантастичних уявлень про жіночий організм, візуальні симптоми вагітності могли, справді, не помітити, або ж списати на якісь інші

²⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16479 Арк 28

²⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16479 Арк 28

²⁹² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр.15854 Арк 28

²⁹³ Вісліч Т. (2024). С. 114

²⁹⁴ Там само: С.84-85

причини²⁹⁵. Тобто, якщо мова іде не про близьких, то вони могли давати свідчення про те, чого абсолютно не розуміли. До того ж, можна припустити, що цей тип свідчень грав лише допоміжну роль до слів оточення та інших, більш цінних доказів. Лише у справі Матрони Кліменчук учасники «обшуку» показали дівчину не в доброму світлі та згадали, що та колись обікрала одного з сусідів²⁹⁶. Проте, враховуючи, що сама Кліменчук не могла бути ні в чому звинувачена, адже медичний огляд довів, що в неї трапився викидень, негативна характеристика ніяк не вплинула на результат її суду.

4.3 Світське покарання

Ключовим кодексом для кримінального судочинства Російської імперії на другу половину XIX ст. був 15 том Зводу законів, який включав існуючий ще з початку століття «Уложення про покарання кримінальні та виправні» та нововведення 1864 року – «Устав кримінального судочинства». Своєю чергою, переважна більшість справ про дітовбивство вирішувалася в межах 1451 та 1460 ст. «Уложення», а також чисельних статей «Уставу», який аргументував процесуальні аспекти слідства та суду. Нагадаємо, що окремої «статті за дітовбивство», згадки котрої фігурували у працях правників імперії²⁹⁷, не існувало. Водночас, 1451 ст., на яку посилалися найбільш активно, призначала покарання за умисне вбивство будь-якої близької людини, за що диктувала позбавлення всіх прав стану та висилкою на каторжну працю на рудник без строку. При цьому, вбивство незаконнонародженої дитини було лише пом'якшуючою обставиною, під впливом котрої, максимальним покарання було позбавлення всіх прав стану і висилка на поселення у відділені або менш відділені місця Сибіру, без вказівки на конкретний термін. Додатковими причинами для зменшення покарання, згаданими в «Уложенні» було, якщо це був перший випадок як дітовбивства,

²⁹⁵ Вісліч Т. (2024).: С. 114

²⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16648 Арк 22-22 зв.

²⁹⁷ Кантарович Я.А.,(1899), с. 99

так і пологів, для підозрюваної та коли дівчина була незаміжньою. При тому, коли дітовбивство скоєно не вперше, тоді призначали покарання, як за умисне вбивство²⁹⁸. В опрацьованих матеріалах 1451 ст. стала основною для звинувачення Хроновської²⁹⁹, Олександрович³⁰⁰, Нестерови³⁰¹, Мельникової³⁰² та Файнштейнової³⁰³.

Наступна, 1460 ст. виокремлювала ситуацію, коли жінка, від сорому та страху, залишала дитину без нагляду і та померла, або ж приховування тіла мертвонародженого, та передбачала покарання у вигляді позбавлення волі від 4 до 8 місяців. Покараними за неї були: Чечелева³⁰⁴, Нараєвская³⁰⁵ та Наконечная³⁰⁶. Своєю чергою, решту судили за усі існуючі варіації статей про позбавлення життя, окрім дітовбивства. Винятками стали Ірина Лахтандідова, яку судили «в умершвлении рожденного ею младенца или в сокрытии плода»³⁰⁷

При цьому, у порівнянні з передбаченим статтями, важких покарань майже не було. Абсолютно вільними, за нестачі доказів, були визнані Лахтандідову, Хроновська та Кліменчук. Теж вільними, але у «сильній підозрі» залишили Садову, Олександрович, Нестерову та Галущинську. Також їх забрали на поруки родичі або односельці. Шевцову теж «лишили в підозрі» і відпустили, але додатково ще й позбавили прав стану. З тих, хто все ж таки отримав обмеження волі, були Файнштейнова –14 діб при поліцейській дільниці, Чечелева і Наконечна 2 і 4 місці у в'язниці, відповідно.

Для повнішого розуміння ситуації, варто зазначити, що «залишитися у підозрі» аж ніяк не можна вважати відсутністю покарання, бо це маркувало

²⁹⁸ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных (1885), ст. 1451 та ст. 1460

²⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16636 Арк 52 зв

³⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16647 Арк 42 зв

³⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16646 Арк 63

³⁰² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16639 Арк 25 зв.

³⁰³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16479 Арк 77

³⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15873 Арк 61

³⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 16466 Арк 45

³⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15865 Арк 74 зв

³⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16650 Арк 44 С 63

людину на все життя, робило її «проблемною». В результаті, якщо в майбутньому одна з жінок ще раз буде спіймана на порушенні закону, вірогідність отримати серйозне покарання суттєво збільшувалася. Крім того, вже меншою була можливість вийти заміж³⁰⁸.

Спираючись на загальноімперську статистику, Стівен Франк зазначав, що з 1834 по 1893 рр. злочином, за який найбільше засуджували жінок, було «приховування тіла новонародженого». За підрахунками Франка, за цей злочин отримали покарання 88.8% підозрюваних. Водночас, за звинувачення у дітовбивстві отримали покарання 31.1% жінок. Окрім як, зрозуміло, більш легкою процедурою доведення, автор пояснює це тим, що справи про приховування тіла велися без участі присяжних, коли ж лише судді виявляли більшу готовність засуджувати. Своєю чергою, дітовбивство мусило розглядатися виключно із присяжними та адвокатом захисту, який міг використати притаманні людям симпатії до жертви обставин та нелюбов до суворих вироків. Також свій вплив мав релігійний чинник, адже приховування тіла немовляти суперечило обрядам християнських покарань³⁰⁹.

Єдиним виключення із цього принципу відносно легких, в порівнянні із можливостями 1451 ст., була розв'язка історії міщанки Злати Буркінської, яка трапилася у квітні 1865 р. у м. Василькові. Спочатку, відповідно до вироку Палати кримінального суду, жінка була засуджена за 1455 ст., тобто за навмисне, але не заплановане, вбивство, і мала б бути позбавленою всіх прав стану та висланою на поселення у відділені місця Сибіру. Проте, додатково Палатою була використана 167 ст. «Уложення». Цікавість цієї статті полягала у тому, що вона передбачала пом'якшення покарання «в других необыкновенных, по чрезвычайности своей заслуживающих особенного уважения, обстоятельствах»³¹⁰, тобто майже з будь-якої бажаної причини. Ба більше, вона також дозволяла не приводити у виконання покарання призначені

³⁰⁸ Antonova, K., Antonov, S. (2018), p. 119

³⁰⁹ Arnot, M. L., Osborne, C. (Eds.) (1999). P. 103

³¹⁰ Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ (1885), ст. 167

судами 2 ступеня, якою і була Палата кримінального суду, а відразу передавати справи до Сенату. Загалом, від прочитання цих сторінок складається враження, що Палата ніби не наважується прийняти якесь рішення, адже спочатку перераховує усі причини, наприклад, бідність та минула психічна хвороба, і зазначає, що це вартує пом'якшення, але наголошуючи, що це все проблема Буркінської, яка довела себе до такого життя³¹¹. В матеріалах справи маємо чисельні підкреслення та маргіналії, одна з котрих особливо цікава. У фінальному акті Палати кримінального суду, де й зазначено про пом'якшення по 167 ст. словами «Палата считає справедливим...» збоку на полях наявна досить емоційна маргіналія: «Это не справедливость, а слобость».³¹² Враховуючи, що до цього в актах Палати кримінального інших справ маргіналій не помічено, а наступним документом був акт Правлячого Сенату, можна припустити, що саме на перевірці в останньому лишили запис. Сенат зазначає, що попри всі ті фінансові, до яких так апелювала засуджена, та інші обставини життя Буркінської, вважають її винною і також згадують, що вона сама довела себе до такого становища. Водночас, додають, що на її ситуацію з ментальним здоров'ям вони теж не зважатимуть, бо мають свідчення як від тюремного лікаря, так і від Лікарського відділення, що на момент скоєння дітовбивства жінка була здорова. Також було згадано, що дитина померла не «відразу після народження». В результаті міщанка була засуджена за 1455 ст. частина 2, яка передбачає працю на заводі від 12 до 15 років та позбавлення всіх прав стану. Проте, все ж таки якісь обставини були взяті до уваги, адже Буркінській присудили 8 років на заводі, а потім в Сибір назавжди.

Нажаль, справа Буркінської єдина з взятих до розгляду, яка була відправлена на перегляд до Сенату, тому ми не можемо виокремити тенденції пом'якшення, чи навпаки ускладнення покарання за дітовбивством найвищою судовою інстанцією. Але, варто взяти до уваги, що в обидвох палатах

³¹¹ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 15866 Арк 11-12.

³¹² Там само: Арк 12

покарання Буркінської було значно суворішим, ніж покарання усіх інших жінок. Як мінімум, спільною було виселення до Сибіру. Останнє першочергово має на меті виокремити із «якісного» суспільства девіантний елемент, аби зменшити його негативний вплив³¹³. Враховуючи, що прямих вказівок від медиків на насильницьке вбивство дитини не було, вирок у цій справі ймовірно виносили, відповідно до визнаних слідством обставин. З одного боку, засуджена не підпадала під необхідні умовності, які 1451 ст. передбачала для зменшення покарання. Златі Буркінській було 34 роки, це були вже 4 її пологи, а хто батько її дитини вона не знала. Ба більше, її унікальною характеристикою з поміж усіх справ була наявність офіційного чоловіка³¹⁴. Найбільш ймовірне припущення, чого саме ця засуджена отримала така важке покарання можна припустити у дуже не вигідному для героїні комплексі обставин. При чому ключовими тут, вірогідно, стали не вік чи наявність старших дітей, адже схожі ситуації були в Садової та Хроновської. По-перше, Буркінська покинула чоловіка. Історикиня Наталія Пушкарьова пропонує теорію, що покарання заміжніх жінок частіше було більш суворе, ніж в молодих дівчат. Сама дослідниця трактує це вже згаданою моделлю сприйняття родини, як зменшеної проекції держави. Тобто, коли жінка пішла проти «вищої влади» чоловіка, то й до традиційного устрою її лояльність не абсолютна³¹⁵. По-друге, не зовсім зрозумілою виглядає історія із старшими дітьми жінки. Хоча, в справі згадується, що це були її четверті пологи, край важко припустити, що вона вже не вперше звинувачена у дітовбивстві, бо гадаємо, подібний момент вказали б конкретніше, якби це впливало на вирок суду. Крім того, не вказується, чи були це діти від її чоловіка. По-третє, розпусний спосіб життя, бідність та ймовірна відсутність постійного місця проживання, бо на початок цієї історії вони жила при єврейські богадільні, а також наявність психічної хвороби, все це робило Буркінську майже не

³¹³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 15866 Арк 15-16 зв.

³¹⁴ Там само: Арк. 3

³¹⁵ Бытовое насилие в истории российской повседневности. общ. ред. и сост. М. Г. Муравьевой, Н. Л. Пушкаревой, 2012, с. 39

можливою до «перевиховання». Доцільно буде згадати наведений Маргарет Артон концепт «загубленої людини», тобто вразливої жертви важкого, переважно злиденного, життя. Дослідниця зазначає, що ставлення решти суспільства до подібних осіб було достатньо контрверсійне і вони зазнавали як жалощів, так і осуду³¹⁶. Найбільш імовірно із Златою Буркінською трапилося останнє. Жінку не можна було якось прилаштувати у суспільство, тому єдиною опцією лишилося її з нього прибрати.

4.4 Церковне покарання

Починаючи ще з другої половини XVIII ст., вплив Церкви на приватне життя громади починає слабшати. Парафіяльні священики, безумовно, все ще були значними авторитетами для пастви, але право бути судовою інстанцією для мирян світська влада поступово у Церкви забирала³¹⁷. В результаті, за доби Синоду переважна більшість злочинів, скоєних мирянами, перестали припадати під юрисдикцію церковного суду. Загалом, лишилися тільки злочини подвійної підсудності, наприклад, проти віри та проти шлюбного союзу. Проте, й в цих випадках функція Церкви зводилася до того, аби розпочати таку справу, а потім визначити та виконати духовне покарання, коли розслідування та світське покарання було справою цивільних інституцій³¹⁸. Дорадчим та виконавчим органом відповідальним за слово Церкви в загальному судовому процесі була Духовна Консисторія.

Згідно з 148 пунктом Уставу Духовної Консисторії³¹⁹, під юрисдикцію єпархіальних судів потрапляли справи світських осіб, що стосувалися укладання шлюбів, розлучень та підтвердження законності союзів, а також дітей у них народжених. Проте, як видається з сьомого розділу Уставу «Об действительности события браков и рождения от законного брака», справою

³¹⁶ Jackson M. (Ed.).P. 167

³¹⁷ Маслійчук В. (2008), С. 49-50

³¹⁸ Цьпин В. Курс церковного права: учеб. пособ. / В. Цьпин. – Клин :40. Изд-во фонда «Христианская жизнь», 2002., с. 514-515

³¹⁹ Устав духовної консисторії, 1841. п. 148

інстанції було надати необхідні офіційні виписки з метричних книг про чинність усіх вищезгаданих становищ, коли покарання людей за злочини пов'язані із шлюбом чи дітонародженням вже призначали світські суди³²⁰.

Представлена у судових справах практична реалізація, загалом, відповідала цій системі. Крім вже згаданого приведення до присяги, Церква виконувала накладені судом єпитимії та покаяння. А яким саме буде покарання для засудженої вирішував священник її парафії.

Єпитимія могла бути пройдена вдома, під керівництвом духовного наставника обвинуваченої. Найчастіше, це були вимоги регулярно відвідувати місцеву церкву, читати певні молитви, робити поклони та дотримуватися посту, інколи, дівчині могли сказати попрацювати при тій же церкві. Коли ж покута «за місцем проживання» не давала очікуваного результату, то обвинуваченій необхідно було переїхати на певний час до монастиря і продовжувати відбування покарання там. Загалом, це могли бути ті ж самі зобов'язання, але додавалося більше роботи у монастирському господарстві³²¹.

Серед 19 історій шістьох жінок: Носачева³²², Чечелева³²³, Клименко³²⁴, Олександрович³²⁵, Мельникова³²⁶ та Харченкова³²⁷ – було засуджено до церковного покарання та покаяння. Постає питання, що особливого було у долях цих героїнь, якщо решті вдалося оминати цієї участі. Першочергово варто взяти до увагу, що єпитимію присуджували не за дітовбивства, а за те, що було перед ним – блуд. Крім того, як вже згадувалося, Духовна консисторія була лише виконавцем, а рішення про покарання приймала все та ж Палата кримінального суду. Відповідно, можемо припускати, що необхідність

³²⁰ Устав духовної консисторії, роз. VII

³²¹ Суворов, Н. 1898. – XIII, с.335

³²² ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16465 Арк. 5

³²³ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15873 Арк. 87 зв.

³²⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15863 Арк. 18 зв.

³²⁵ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16647 Арк. 44 зв.

³²⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16639 Арк. 5

³²⁷ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15852 Арк. 3

церковного покарання, вираховувалася за тими ж параметрами, що й світського.

Хоча, як зазначає британська історикиня Маргарет Ернот, у прийнятті рішення першочергово зверталася увага на персоналію обвинуваченої, а також обставини, що привели до дітовбивства розглядали окремо і робили індивідуальні висновки³²⁸, певні об'єднуючі фактори, що призвели до призначення цивільної відповідальності все-таки можна виокремити. Відповідно, подібне мусило б мати місце й у призначенні духовного покарання. Аби зрозуміти, чому вищезгаданим жінкам присудили єпитимію, варто припустити – чому іншим її не присудили. Відразу можна прибрати з цієї вибірки Буркінську та Файнштейнову, адже вони були єврейками. Галущинська, Садова, Хроновська та Остапенкова заявляли про згвалтування та примус до подальших стосунків з боку батька дитини. Хоча, жодний з чоловіків покараним не був, офіційно за відсутності доказів, можемо припускати, що певний ефект на прийнятті рішення це все-таки мало. Шевцова, Наконечная та Нестерова вели дуже непристойне, з погляду тогочасної моралі, життя, мали певні сумніви у постаті батька дитини, бо мали стосунки з декількома. Якщо брати за відправну точку той нюанс, що єпитимія мусила першочергово нести виховний характер, то можна припустити, що ці жінки не справляли враження тих, кого можна було б поставити на істинний шлях. Або принаймні це не було так очевидно.

Ну й на завершення, Лехтандідова завагітніла від свого нареченого. Не до кінця зрозуміло, наскільки ці заручини були чинні, бо сама дівчина у своїх свідченнях вказала, що батьки дозволу не дали³²⁹. Проте, у фінальному акті Палати зазначено, що вона «засватана»³³⁰. Безумовно, дошлюбні стосунки номінально були б гріхом в будь-якому випадку. Але якщо розглянути ситуацію з більш життєвого боку, а як не одноразово наголошувалося, саме

³²⁸ Jackson M. (Ed.). (2002), p. 159-162

³²⁹ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 16650 Арк. 7

³³⁰ Там само: Арк. 43

особисті обставини та характеристики виступали вирішальними компонентами, то можна припустити трохи меншу аморальність цього зв'язку. Адже, все одно, все завершалося б весіллям. Якщо також додати, що дівчина мала задовільну характеристику від свого оточення, а свою вагітність вона, офіційно через незнання, навіть не до кінця розуміла, то маємо досить вичерпний набір причини для відсутності покарання.

Додатково зазначимо, що єпитимію, як і будь яку кару, могли оминати ті, хто має проблеми із психічним здоров'ям чи знаходився в нервово нестабільному стані під час скоєння злочину³³¹. Відповідно, в цьому можна побачити часткову причину, чому не засуджували саме за дітовбивство, бо стан матері зробившої цей злочин досить часто прирівнювали до метальної хвороби.

Коли ж покарані шестеро були, не без нюансів, звичайними дівчатами, які так боялися, що хтось дізнається про їх гріх, що нікому не розказували. Останнє вірогідно і ставало наступним елементом у комплексі причин для присудження єпитимії. Спираючись на етнографічні матеріали, Ірина Ігнатенко розповідає про ситуації, коли під час традиційного для українських теренів шлюбного обряду «комори», ритуалізованого першого статевого контакту, наречена виявлялася не цнотливою. Так, аби оминати різноманітні покарання як дівчині, так і її родині, молодій треба було ще до «комори» встати і привселюдно заявити, що вона скоїла блуд. Адже, як пише дослідниця, страшніше за сам гріх є тільки приховувати його³³². Коли ж дівчина зізнавалася, то старше покоління спільноти, із високою долею ймовірності, могли б пробачити їй, адже ніхто не безгрішний. Головне – зізнатися³³³.

Подібне розуміюче ставлення до особистих обставин у випадку порушення моральної норми, дозволяють припустити, що й у випадку із блудом у досліджених судових справах, це могло б мати свій вплив. Справді, усі

³³¹ Суворов, Н. 1898. – XIII, с. 336

³³² Ігнатенко І.В., 2016. 109

³³³ Бытовое насилие в истории российской повседневности. общ. ред. и сост. М. Г. Муравьевой, Н. Л. Пушкаревой, 2012, с. 41

жінки, які не отримали церковного покарання, так або інакше розповідали про свою ситуації, ще до того як це б стало відомо усім в ході слідчих дій. Від мінімального поділитися із донькою, як зробила солдатка Хроновська³³⁴, до абсолютно відкритого стилю життя Шевцової, про чю вагітність знало багато працівників фабрики, де вона працювала. Звичайно, це не було розкаянням, скоріше момент визнання свого вчинку.

При цьому, ймовірно, мова йшла не про покарання найгірших, а навпаки про спасіння через покаюння тих, кого ще можна було врятувати. Адже пригадаймо, що характерною особливістю покарання жінок, особливо молодих дівчат, була обов'язкова виховна складова. Своєю чергою, церковне покарання несло у собі подвійне навантаження: «вилікувати» розгублену душу та зламати злочинну волю³³⁵. Семеро дівчат, що були покарані за блуд були по більшій мірі звичайними селянками, які отримали позитивні характеристики щодо своєї поведінки від свого оточення, а Харченкова³³⁶ була, навіть, взята своїми односельчанами на поруки. Таким чином можна припустити, що вони були тією категорією, які скоїли гріх, але ще могли б бути перевиховані.

Висновок

Звернувши увагу на усе вищезгадане, можна зробити декілька висновків. На процес розслідування справ про дітовбивства у другій половині ХІХ ст. вагомий вплив мала «доктрина доказу», тобто наявність раціональних, на думку тогочасних чиновників, фактів приналежності людина до умисного скоєння правопорушення. Найбільш важливими категоріями доведень у справах про дітовбивство були результати судово-медичної експертизи та слова дотичних до життя підозрюваної людей. Перші констатували чи заперечували природну життєздатність дитина на момент народження, а також, в разі необхідності, допомагали вказати чи переживала підозрювана

³³⁴ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 16636 Арк. 13

³³⁵ Суворов, Н., 1898. – ХІІІ, 597, VI с.522

³³⁶ ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.15) Спр. 15852 Арк. 3

вагітність та пологи, або мала ментальні проблеми. Своєю чергою, інформація здобута від другої категорії, у випадках, коли не містила конкретний фактаж про пережиті події, була спрямована на конструювання загального образу про підозрювану. Іншими словами, протягом слідства та при винесення вироку ключовим питанням було: а чи, загалом, ця жінка заслуговує того, аби бути підданою такій важкій долі, або достатньо буде обмежитися якоюсь виховною мірою. Найбільш вірогідно, такий підхід до винесення вироку пов'язаний із тим, що в уяві тогочасних чиновників існувало певне розуміння, що будь-яке важке покарання, як довге ув'язнення чи заслання, матимуть лише негативний вплив на моральний рівень засудженої.

При цьому, важливе місце у цих справах грали різноманітні суб'єктивні чинники, які впливали на формування свідчень усіх учасників процесу. Наприклад, нерозуміння, що загалом відбувається, бажання допомогти, або ж нашкодити підозрюваній, чи приховати власну участь у правопорушенні

Висновки

В переважній частині викладу було використано саме слово «дітовбивство», коли «інфантицид» з'являвся лише в історіографічному розділі. Адже останній термін є дуже комплексним поняттям, яке перебуває на межі соціальних, культурних та природничих наук. Відповідно, в залежності від того, з точки зору якої дисципліни буде досліджено феномен умисного вбивства своїх нащадків, інфантицид стає або натуральною закономірністю, або девіацією.

Якщо розглядати це питання з історичної перспективи і лише в рамках соціокультурного простору українських земель другої половини ХІХ ст., то «дітовбивство» можна назвати найбільш бажаним найменуванням для цього злочину, хоча й не єдиним. Водночас, його варто сприймати в контексті стосунків батьків та дітей, тобто тієї суспільної норми, яку населення українських губерній Російської імперії пропонувало для цих відносин. По-перше, амбівалентне ставлення до немовляти, загалом, у минулому. З одного боку, спираючись на фольклорні джерела, переважна більшість дослідників робить висновок, що існувала певна форма емоційної прив'язаності до новонароджених. Коли з іншого, ключовою цінністю нащадків був саме їх вклад у спільний добробут та родинне господарство. Своєю чергою, немовля, яке лише забирає ресурси, ставало тягарем для своєї матері, що і викликало недбале ставлення останньої до новонародженого. Крім того, загально високий рівень природної дитячої смертності, навіть, якщо батьки й намагалися відкликати її, робив втрату новонародженого звичною річчю.

По-друге, відповідно до тогочасних уявлень про родину, дитина була власністю батьків. Тож її життя не тільки фігурально, а й фізично належало родині. Відповідно, якщо хтось із батьків забирав це життя, хоча це було злочином як за канонічним, так і цивільним правом, на практиці це можна трактувати як «перевищення повноважень». Адже, наприклад, на побиття нащадка батьками ніхто б уваги й не звернув. Саме тому, на думку

дослідників, коли в цьому контексті відбувалося дітовбивство, в своїй суті цей злочин вже був менш критичним, ніж звичайне вбивство. Іншими словами, життя позбавляли нікому не відомого до цього члена соціальної групи, який, найбільш вірогідно, став би клопотами для своєї матері та її сім'ї. Саме тому, куди більшого осуду заслуговував попередній блуд, маркером котрого була дитина, а не саме вбивство. Таким чином, дітовбивство ставало лише спробою приховати усю ситуацію. Зробити вигляд, що не було порушено правил функціонування цієї спільноти і дівчина може продовжувати жити у ній без жодних змін. Впливи вищезгаданого прослідковуються у формуванні ключових юридичних компонентів дітовбивства як злочину в імперському законодавстві: вбивство матір'ю незаконної дитини під час або відразу після пологів, тобто в період до представлення дитини спільноті.

Своєю чергою, найбільш притаманними характеристиками потенційної дітовбивці були її молодий вік, відсутність чоловіка та приналежність переважно до нижчих прошарків суспільства. Додатково, найбільш розповсюдженим сюжетом були ті обставини, коли дівчина у матеріальній скруті мусила їхати у більшу адміністративну одиницю, аби знайти роботу. Переміщення з консервативного простору патріархальної родини у випробувальну реальність виробництва або служби у людей вищого соціального штабеля робило жінку вразливою до згвалтувань, спокус та іншої соціальної деградації. Проте, враховуючи, що рівень тілесно обізнаності тогочасної молоді не варто оцінювати однозначно, в історіях дітовбивства важливо йти шляхом тих же імперських судочинців і аналізувати кожную героїню окремо.

Говорячи про процес збору доказової бази дітовбивства, що в XIX ст. вимагало усього можливого на той момент професіоналізму та раціональності, то найбільш важливими для слідства були лікарський огляд та слова свідків із найближчого оточення дівчини. Разом вони доводили, або заперечували, чи була дитина умисно позбавлена життя та чи зробила це підозрювана. Проте, вивчаючи це питання варто брати до уваги, що свідки так само могли

перебувати під різноманітними важелями впливу. Більш спільними можна назвати загальне негативне ставлення до чужаків, не розуміння процедури слідства, страх перед владою та незнання, яка саме доля може чекати на їх знайому, у разі коли вони свідчатимуть проти неї. Водночас, могли фігурувати і ледь згадані, а отже майже недоступні для дослідження, особисті обставини зв'язку між свідком та підозрюваною: помста, бажання захистити її, або себе.

Таким чином, попри можливість виокремити певні закономірності та характеристики, що збільшують можливості вчинення дітовбивства, перебування цього злочину у приватному просторі вимагає індивідуального підходу як у судових чиновників позаминулого сторіччя, так і в сучасних дослідників.

Список джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані

- 1) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т. 15). Спр. 15857 («Об однодворке Голушинской, обвиняемой в убийстве внебрачного ребенка», 09.03.1866).
- 2) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.15) 15854 («О крестьянке Харченко, обвиняемой в убийстве ребенка», 12.01.1866)
- 3) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.15) Спр 15855 («О поселенке Хавролюк, обвиняемой в убийстве ребенка», 05.08.-24.10.1866)
- 4) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.15) Спр 15856 («О крестьянке Шевцовой, обвиняемой в убийстве внебрачного ребенка», 03.01.1866)
- 5) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.15) Спр 15863 («О крестьянке Клименко, обвиняемой в убийстве своего ребенка», 17.01. 1866)
- 6) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.15) Спр 15866 («О мещанке Букринской, обвиняемой в убийстве своего ребенка», 18.10. 1866)
- 7) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.15) Спр 15865 («О крестьянке Наконечной, обвиняемой в убийстве внебрачного ребенка», 07.08.1866-18.10.1868)
- 8) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.15) Спр. 15852 («О крестьянке Остапенко, обвиняемой в убийстве своего ребенка», 17.06.1866)
- 9) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.15) Спр. 15864 («О крестьянке Гараевской, обвиняемой в убийстве внебрачного ребенка», 23.11.1866-11.08.1869)
- 10) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.15) Спр. 15873 («О крестьянке Чечелевой, обвиняемой в убийстве внебрачного ребенка», 18.08.1866)
- 11) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.16) 15866 («О мещанке Букринской, обвиняемой в убийстве своего ребенка», 18.04. 1866)
- 12) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.16) Спр 16479 («О мещанке Файнитейновой, обвиняемой в убийстве своего ребенка», 04.08.1869)
- 13) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.16) Спр 16636 («О жене солдата Франовского, обвиняемой в убийстве своих детей», 05.04.-29.05 1870)
- 14) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.16) Спр 16647 («О Пелагии Александровичевой, обвиняемой в убийстве своего ребенка», 02.05.-03.06.1871)
- 15) ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. I (т.16) Спр 16648 («О крестьянке Климинчуковой обвиняемой в убийстве ребенка», 25.01. 1870)

- 16) ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16465 О крестьянке Парасковії Носачевой, обвиняемой в убийстве своего ребенка, 16 груд. 1869)
- 17) ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16466 («О крестьянке Парасковии Ноачевской, обвиняемой в убийстве внебрачного ребенка», 24 жов. 1869)
- 18) ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16640 («О Татьяне Садовской, обвиняемой в убийстве своего внебрачного ребенка», 30.05.1870)
- 19) ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16646 («О мещанке Марии Нестеровой, обвиняемой в убийстве своего внебрачного ребенка», 13.05.1870)
- 20) ЦДІАК України. Ф. 485.Оп. I (т.16) Спр. 16650 («О казенной крестьянке Ирине Лахтадиновой, подозреваемой в убийстве своего ребенка», 14.07..-29.07.1871)

Опубліковані:

- 1) «Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложениємъ, на коихъ они основаны, изданные государственною канцелярією.», ч.2 (1867). 522 с.
- 2) «Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1885», Санкт Петербургъ. Типографія М. М. Стасюевича.
- 3) Гернет М. Н. Детоубийство: Социол. и сравн.-юрид. исслед.: С прил. 12 диагр. — Москва: тип. Имп. Моск. ун-та, 1911., 318 с.
- 4) Гофман Э. «Учебникъ судебной медицины», под редакціей И.М. Сорокина. С-Петербургъ Изданіе Л.Ф. Пантеліева, 1887. 762 с.
- 5) Грин И.В. Аборт преступление или операция. Доклад сделанный на XII Пероговскомъ съезде. М. 1914. 48 с.
- 6) Кантарович Я.А. «Законы о женщинах. (Сборникъ всехъ постановленийъ действующаго законодательства, относящихся до лицъ женскаго пола)», С.-Петербургъ. Изданіе Я. А. Кантаровича, 1899., 263 с.
- 7) Кантарович Я. А. Женщина в праве: С приложениемъ всехъ постановленийъ действующаго законодательства, относящихся до лицъ женскаго пола. — СПб., 1895. Изданіе Я. Кантаровича

- 8) Левенсон С.М. «Къ вопросу объ уголовной отвѣтственности врача», 39 с.
- 9) Соборное уложение 1649, Полное Собрание Законов Российской Империи, том 1
- 10) Суворов, Н. Учебник церковного права / Н. Суворов. – Ярославль: Типо-Литографія Э. Г. Фалько, 1898. – XIII, 597, VI с.
- 11) Таганцев Н. С.О преступлениях против жизни по русскому праву: Исследование. Т. 2 , 1870
- 12) Устав духовной консисторіи, 1841
- 13) Фойницкий И. Я. Женщина-преступленица // Сѣверный вѣстникъ. 1893. № 2, с.123-144
- 14) Фойницкий И.Я. "Женщина-Преступленица".Сѣверный вѣстникъ " 1893 №3, с.111-140
- 15) Фойницкий И.Я. «Курсъ уголовного судопроизводства», Т.1, 1912. С-Петербургъ, Типографія т-ва, «Общественная Польза», 567 с.
- 16) Шавров К.В. «Экспертиза в уголовном суде», Вѣстникъ Права, 1899. 38 с.
- 17) Шашков С. С. Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция / [Соч.] С. С. Шашкова. Санкт-Петербург: Н. А. Шигин, 1871. 623 с.

Список літератури

Монографіи та збірки наукових праць

- 1) Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI-XXI вв.) : коллективная монография / [И. С. Кон, И. В. и Д. В. Михель, М. Г. Муравьева, Н. Л. Пушкарева, В. Шаповалова); общ. ред. и сост. М. Г. Муравьевой, Н. Л. Пушкаревой. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. — 200 с.

- 2) Вісліч Т. Любощі: шлюб та сексуальне життя селян Речі Посполитої XVII-XVIII ст. / пер. з пол. О.Вінниченко. Львів: Локальна історія, 2024. 375 с.
- 3) Гендерний підхід: історія, культура, суспільство // під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь. - Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. – 250 с
- 4) Ігнатенко І.В. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Харків: «КСД», 2016.
- 5) Кісь, О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. / О. Кісь; Інститут народознавства НАН України. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012, с. 272
- 6) Маслійчук В. Держава та «лікарки». Постання медичної системи на українських землях Російської імперії (XVIII – поч. XIX ст.) / Розчаклування недуги. Локальна традиція, старі хвороби та нова медицина в Україні XVIII – XIX ст./ Колективна монографія за ред. В.Маслійчука та І.Сердюка. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021.
- 7) Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. — 128 с.
- 8) Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Изд. 3-е испр. В 2-х тт. — СПб.: Изд. Дмитрий Буланин, 2003. Т. 2, 567 с.
- 9) Поліція Російської імперії: міфи и реальність: монографія / С. А. Лук'янов та ін.; наук. ред. С. А. Лук'янов. – М. : Московський університет МВС Росії імені В. Я. Кикотя, 2020.
- 10) Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.
- 11) Українські жінки в горнілі модернізації / заг. ред. О. Кісь. Харків: КСД, 2017. 304 с.
- 12) Цыпин В. Курс церковного права: учеб. пособ. / В. Цыпин. – Клин :40. Изд-во фонда «Христианская жизнь», 2002, 700 с.

- 13) Arnot M., Osborne C. (Eds.). *Gender and Crime in Modern Europe*. 1st ed. London: Routledge, 1999. 280 p.
- 14) Becker, Elisa. *Medicine, Law, and the State in Imperial Russia*. Budapest: Central European University Press, 2011, 412 p.
- 15) Engel B. A. *Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861—1914*, 1994, p.254
- 16) Engel B. A. *Women in Russia: 1700-2000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 322 p.
- 17) Glickman Rose, *Russian Factory Women: Workplace and Society, 1861-1914* (Berkeley, Calif.: University of California Press, 1984),325
- 18) Hausfater G., Hrdy S. B. (Eds.). *Infanticide: Comparative and Evolutionary Perspectives*. New York: Aldine, 1984. 598 p.
- 19) Jackson M. (Ed.). *Infanticide: Historical Perspectives on Child Murder and Concealment, 1550-2000*. Illustrated ed., reprint. Farnham: Ashgate, 2002.
- 20) Pollock L. *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 432 p.

Статті

- 1) Antonova KP, Antonov S. The Maiden and the Wolf: Law, Gender, and Sexual Violence in Imperial Russia. *Slavic Review*. 2018;77(1):99-121.
- 2) Hunt, Aeron. “Calculations and Concealments: Infanticide in Mid-Nineteenth Century Britain.” *Victorian Literature and Culture* 34, no. 1 (2006): 71–94
- 3) Zedner, Lucia «Women, Crime, and Penal Responses: A Historical Account». *The University of Chicago Press Vol. 14* (1991):307-362
- 4) Маєрчик М. *Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку ХХ століття // Україна Модерна. – № 6 (17). – 2010*
- 5) Мицюк Наталья Александровна, & Пушкарева Наталья Львовна (2019). Медицинское освидетельствование в расследовании «Лишения

девства» в России середины XIX века. Новый исторический вестник, (1
(59)),42-60

